سرمایهٔ اجتماعی در ایران؛ وضعیت موجود، دورنمای آینده و امکان‌شناسی گذار[1]

محمد عبداللهی*، میرطاهر موسوی**

طرح مسأله: *فرسایش سرمایهٔ اجتماعی و پی‌آمدهای منفی آن در جامعهٔ در حال گذار ایران، شناخت وضعیت موجود سرمایهٔ اجتماعی، ترسیم دورنمای آیندهٔ آن و امکان‌شناسی گذار از وضعیت موجود به مطلوب را ضروری می‌سازد.*

روش: *در این نوشتار برای سنجش سرمایهٔ اجتماعی یک مقیاس چند بعدی تهیه شده است. جامعهٔ آماری افراد ۱۵ سال به بالای ساکن مراکز ۳۰ استان کشور، روش نمونه‌گیری خوشه‌ای چند مرحله‌ای، حجم نمونه ۱۲۰۰۰ نفر، نوع تحقیق پیمایشی و تکنیک عمدهٔ گردآوری داده‌ها پرسش‌نامه بوده است.*

یافته‌ها: *کم و کیف سرمایهٔ اجتماعی به‌ویژه در بعد روابط انجمنی پائین است. نوع غالب آن درون گروهی و قدیم با پیامدهای مثبت و منفی است.*

نتایج: *با توجه به پائین بودن میزان سرمایهٔ اجتماعی، غلبهٔ گونه قدیم بر جدید و نقش منفی آن از لحاظ جلوگیری از تحقق انسجام جمعی در سطح ملی، تقویت سرمایهٔ اجتماعی جدید به‌ویژه در بعد روابط انجمنی و پیامدهای مثبت آن از طریق اصلاح و بهبود محیط اجتماعی کنش‌گران فردی و جمعی، تقویت نهادهای مدنی و اصلاح بینش‌ها و کنش‌های افراد ضروری است.*

کلید واژه‌ها: اعتماد اجتماعی، پیوند، روابط انجمنی، سرمایهٔ اجتماعی، همبستگی و انسجام اجتماعی

تاریخ دریافت: ۸۶/۲/۱۵ تاریخ پذیرش: ۸۶/۵/۲۰

---

۱. این مقاله برگرفته از طرح ملی بررسی و سنجش سرمایهٔ اجتماعی در ایران است که با حمایت مالی سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور در دانشگاه علوم بهزیستی و توانبخشی تحت مدیریت جناب آقای دکتر میرطاهر موسوی اجرا شده است. اعضای هیأت علمی طرح (به ترتیب حروف الفبا) عبارت بودند از دکتر پرویز پیران، دکتر ملیحه شیانی، دکتر محمد عبداللهی و دکتر میرطاهر موسوی.

* دکتر جامعه‌شناس، عضو هیأت علمی دانشگاه علامه طباطبایی <info@abdollahi.ws>

** دکتر جامعه‌شناس، عضو هیأت علمی دانشگاه علوم بهزیستی و توانبخشی

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-10-30]

مقدمه

سرمایهٔ اجتماعی موضوع اصلی مورد توجه در این مقاله است. منظور از سرمایهٔ اجتماعی *«شبکه‌ای از روابط و پیوندهای مبتنی بر اعتماد اجتماعی بین فردی و بین گروهی و تعاملات افراد با گروه‌ها، سازمان‌ها و نهادهای اجتماعی است که قرین همبستگی و انسجام اجتماعی و برخورداری افراد و گروه‌ها از حمایت اجتماعی و انرژی لازم برای تسهیل کنش‌ها در جهت تحقق اهداف فردی و جمعی می‌باشد».*

در هر جامعه‌ای علاوه بر سرمایه‌های فیزیکی، اقتصادی، سیاسی، فرهنگی، انسانی و نمادین با گونه‌ها و میزانی از سرمایهٔ اجتماعی هم سر و کار داریم که با دیگر انواع سرمایه‌ها رابطهٔ متقابل دارد. سرمایهٔ اجتماعی در جوامع سنتی (ماقبل مدرن) بیشتر جنبهٔ درون گروهی توأم با اعتماد اجتماعی محدود و خاص داشته است که امروز آن را به نام سرمایهٔ اجتماعی قدیم[1] می‌شناسند. در جوامع مدرن با نوع دیگری از سرمایهٔ اجتماعی سر و کار داریم که بیشتر جنبهٔ بین گروهی توأم با اعتماد اجتماعی تعمیم یافته و عام دارد که از آن با عنوان سرمایهٔ اجتماعی جدید[2] نام می‌برند. در جوامع در حال گذار امروزی چون ایران که به تبع ارتباط با جهان مدرن و اجرای برنامه‌های نوسازی از بالا توسط دولت‌ها، سرمایهٔ اجتماعی قدیم دچار فرسایش گردیده و سرمایهٔ اجتماعی جدید هم آن طوری که باید شکل نگرفته است، با نوعی نابسامانی اجتماعی در سطوح کلان و خرد سر و کار داریم که معرف پیدایش گسل‌ها و گسست‌های اجتماعی و منبع اصلی زایش و افزایش انواع مسائل و آسیب‌های اجتماعی است.

با پیدایش شرایط و مسائل فوق نه تنها سامان‌دهی نظم و مدیریت مسالمت‌آمیز و خردمندانه و مشارکت‌جویانه تضادها و توسعه، بلکه بقا و تداوم حیات اجتماعی در جامعه با چالش‌های درونی و برونی جدی روبرو می‌شود که مقابلهٔ صحیح با آن‌ها موکول به اتخاذ سیاست‌های جامع مبتنی بر یافته‌های علمی بسیار دقیق و روزآمد برای گذار از

1. Old Social Capital
2. New Social Capital

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-10-30]

وضعیت موجود به وضعیت مطلوب است.

بنابراین پرسش آغازین مورد توجه در این مقاله ناظر به این است که «وضعیت موجود سرمایهٔ اجتماعی در ایران چگونه است و چرا؟ وضعیت مطلوب آن چگونه باید یا می‌تواند باشد؟ و برای گذار از وضعیت موجود به مطلوب چه می‌توان کرد؟»

در راستای پاسخ به چنین پرسشی اهداف زیر مطمح نظر قرار گرفته‌اند:

- طراحی یک چارچوب مفهومی قابل انطباق با شرایط ایران، به طوری که پس از گذر از فرایند تجربی تحقیق به عنوان یک مدل نظری (تئوریک) مبنای انجام تحقیقات تجربی مرتبط با سرمایهٔ اجتماعی در ایران قرار گیرد؛
- تهیه و تنظیم یک مقیاس چند وجهی (بعدی) معتبر و ارزشمند برای سنجش سرمایهٔ اجتماعی (ابزار سنجش سرمایهٔ اجتماعی در ایران)؛
- توصیف وضعیت سرمایهٔ اجتماعی (ابعاد، گونه‌ها، میزان و خاستگاه آن) در ایران؛
- تحلیل وضعیت سرمایهٔ اجتماعی و شناخت علل و عوامل مؤثر بر کم و کیف آن در ایران؛
- توصیف و تحلیل پیامدهای سرمایهٔ اجتماعی در ایران؛
- ترسیم دورنمای آیندهٔ سرمایهٔ اجتماعی با تأکید بر وضعیت مطلوب آن در ایران؛
- امکان‌شناسی گذار از وضعیت موجود به وضعیت مطلوب و ارائهٔ راهبردهای مبتنی بر یافته‌های پژوهشی در جهت تقویت کم و کیف سرمایهٔ اجتماعی و پی‌آمدهای مثبت آن در ایران.

با توجه به ضرورت‌های فوق بوده است که در سال ۱۳۸۳ طبق ماده ۹۸ قانون برنامه چهارم توسعه، دولت مکلف شده است هر سال به طور مستمر نسبت به سنجش سرمایه اجتماعی ایرانیان و احصای علل و عوامل مؤثر بر آن اهتمام ورزد.

۱) مبانی نظری و تجربی سرمایهٔ اجتماعی

در هر جامعه‌ای خرده نظام اجتماع در ارتباط با سایر خرده نظام‌های فرهنگی، سیاسی و اقتصادی اصلی‌ترین منبع و قلمرو روابط و تعاملات اجتماعی توأم با احساسات و عواطفی است که مولد تعهدات متقابل برای وصل کردن کنش‌گران به هم دیگر و ایجاد اعتماد، همبستگی، انسجام و محیط گرم و سینرژی لازم برای سلامت جسمانی، روانی و شور و نشاط اجتماعی است. در جوامع سنتی، غلبهٔ اجتماع بر سایر خرده نظام‌ها، زندگی گرم و

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-10-30]

پر احساسی را در درون اجتماعات کوچک خانوادگی، طایفه‌ای و قومی پدید می‌آورد که هر چند برای اعضای هر یک از آن گروه‌ها مثبت محسوب می‌شود ولی برای بسط تعاملات اعضای آن گروه‌ها و روابط آن‌ها با گروه‌های دیگر ایجاد مشکل می‌کند. در جوامع مدرن هم علی‌رغم پیدایش و گسترش نهادهای مدنی جدید، شکل‌گیری اجتماعِ جامعه‌ای یا اجتماعِ اجتماعات و رشد سرمایهٔ اجتماعی جدید بین گروهی در قالب نظام سرمایه‌داری و با سیطرهٔ سیستم (خرده نظام‌های اقتصادی و سیاسی) بر جهان حیاتی[1] (خرده نظام‌های اجتماعی ـ فرهنگی)، زندگی نسبتاً سرد و بی‌روح گردیده و کنش‌های ارتباطی تحت‌الشعاع کنش‌های ابزاری قرار گرفته است. این امر منجر به پیدایش و افزایش انواع مسائل و آسیب‌های اجتماعی گردیده که صاحب‌نظران در تحلیل آن‌ها به اهمیت و نقش سرمایهٔ اجتماعی در روند توسعهٔ همه جانبه و متوازن پی برده‌اند. در دهه‌های پایانی هزارهٔ دوم متعاقب مطرح شدن موضوع توسعهٔ پایدار و به ویژه توسعهٔ اجتماعی، مفهوم سرمایهٔ اجتماعی بیش از پیش مطمح نظر قرار گرفت (Halpern, 2001). با شروع هزارهٔ سوم هم توجه روز افزون به جایگاه و نقش سرمایهٔ اجتماعی تداوم یافت، به طوری که امروز با حجم قابل توجهی از منابع و متون مرتبط با سرمایهٔ اجتماعی سر و کار داریم (Beugelsdijk & schaik, 2005).

با این‌که مضمون و مفهوم سرمایهٔ اجتماعی در بعد نظری و تجربی مورد توجه صاحب‌نظران و پژوهش‌گران اجتماعی قرار گرفته است، ولی هنوز با ابهامات نظری و روش‌شناختی عدیده‌ای روبه‌روست (Rose, 1998: 5; Paxton; 1999: 90).

مرور انتقادی دیدگاه‌های نظری و منابع تجربی و جمع‌بندی یافته‌های آن‌ها و تلاش در جهت حل مسائل نظری و روش‌شناسی، پیش‌نیاز دست یابی به یک چارچوب مفهومی تلفیقی و جامعی است که بتواند با رفع مسائل نظری و کاهش شکاف بین بخش نظری و بخش روش‌شناسی مبنای انجام تحقیقات تجربی لازم برای سنجش سرمایهٔ اجتماعی در ایران قرار گیرد.

1. Life World

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-10-30]

۱ـ۱) نمود مضمون سرمایهٔ اجتماعی در آثار صاحب‌نظران و دیدگاه‌های کلاسیک

مضمون سرمایهٔ اجتماعی در بعد عینی و ساختاری در سطح کلان مورد توجه دورکیم (۱۳۵۹)، بعد ذهنی یا شناختی آن در سطح خرد مورد نظر وبر (۱۳۷۳) و مید (۱۹۶۷) و بعد ارتباطی و تعاملاتی آن در سطح شبکهٔ روابط، مورد عنایت زیمل (Wolf, 1950) قرار گرفته است. علاوه بر اینان، دیدگاه مبادله، به ویژه تئوری هومنز در ارتباط با تحلیل رفتارهای مبادله‌ای انسان با عوامل زیستی ـ روانی، از جمله نقش احساس بهره‌مندی و لذت طرفین مبادله در تداوم و استمرار روابط مبادله‌ای (۱۹۵۸)، و دیدگاه تضاد مبتنی بر ماتریالیسم دیالکتیک و ماتریالیسم تاریخی مارکس در توجه به شرایط مادی تولید از جمله نیروهای مولد و روابط تولیدی در شکل‌گیری روابط و تعاملات اجتماعی (۱۹۷۳)، در پی‌ریزی مبانی نظری و تجربی و شکل‌گیری مفهوم سرمایهٔ اجتماعی بی‌تأثیر نبوده‌اند.

دیدگاه‌های کلاسیک از مسألهٔ دو انگاری یا دوگانه‌بینی‌های تقلیل‌گرایانهٔ نظم در برابر تضاد، فرد در برابر جمع، ذهن در برابر عین و... رنج می‌برده‌اند، چیزی که امروز در دیدگاه‌های تلفیق‌گرایانهٔ نوین معاصر رنگ باخته است. اغلب جامعه‌شناسان بزرگ معاصر جوامع توسعه یافته که وارث منابع و متون علوم اجتماعی نسل‌های ما قبل خود بوده‌اند، ضمن مرور انتقادی آثار صاحب‌نظران کلاسیک سعی کرده‌اند با دوری از دو انگاری‌ها در تحلیل پدیده‌ها و مسائل اجتماعی، همهٔ جنبه‌ها و ابعاد آن‌ها را در قالب دیدگاه‌های تلفیقی جامع‌تری مطمح نظر قرار دهند. برخی از این صاحب‌نظران نظیر تالکت پارسنز، یورگن هابرماس، آنتونی گیدنز و مانوئل کاستلز در ارائهٔ دیدگاه‌های نظری جامع و تلفیقی برای طرح مسائل و پدیده‌های اجتماعی از جمله مفهوم سرمایهٔ اجتماعی، و کسانی چون جیمز کلمن، پی‌یر بوردیو، رابرت پاتنام و کلاوس افه در طرح مفهوم سرمایهٔ اجتماعی و طراحی چارچوب‌های نظری و روش‌شناختی آن سهم قابل توجهی داشته‌اند.

۱-۲) مفهوم سرمایهٔ اجتماعی در دیدگاه‌های تلفیق‌گرای معاصر

تالکت پارسنز اجتماع را به عنوان یکی از چهار خرده نظام اصلی لازم برای حفظ نظم در

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-10-30]

هر جامعه‌ای می‌داند. اجتماع حوزهٔ تعاملات اجتماعی در جهت رشد و شکوفایی احساسات، عواطف و تولید تعهد، وفاداری و مسؤولیت‌پذیری لازم برای به‌هم وصل کردن افراد و گروه‌هاست. پیدایش دوستی، مودت، اعتماد، همبستگی و انسجام اجتماعی از کارکردهای خاص خرده نظام اجتماع است. کم و کیف کارکرد اجتماع به نوع اجتماع (محلی، ملی و بین‌المللی) و ویژگی‌های سایر خرده نظام‌های فرهنگی، سیاسی، اقتصادی و نوع تعامل آن‌ها با هم بستگی دارد. در جوامع سنتی که در آن‌ها اجتماعات محلی کوچک[1] غالب است، خاص‌گرایی، عاطفه‌گرایی، رابطه‌گرایی و جانبداری، و برعکس در جوامع مدرن، عام‌گرایی، خردگرایی، ضابطه‌گرایی و ... رواج دارد. در دیدگاه پارسنز اجتماع جامعه‌ای[2] در سطح کلان نماد انسجام جمعی عام و وحدت ملی است مطالب پارسنز دربارهٔ انواع اجتماعات خاص و عام و متغیرهای الگویی او منبع مباحث جدیدی شده است که امروز در ارتباط با گونه‌های سرمایه‌های قدیم (درون گروهی) و جدید (بین گروهی) مطرح می‌شود (Parsons, 1966).

یورگن هابرماس هم در بحث از حوزهٔ جهان ما یا اجتماع و نظم اجتماعی، ضمن تأثیرپذیری از پارسنز ایده‌های جدیدی مطرح کرده است. هابرماس سرمایهٔ اجتماعی به معنی وفاق تفاهمی و کنش ارتباطی و هنجارهای عام فراگروهی را محصول جهان حیاتی و حوزه عمومی[3] می‌داند. حوزهٔ عمومی فضایی است که در آن کنش‌گران اجتماعی می‌توانند به دور از دخالت سیستم که معمولاً با زبان ثروت و قدرت (تطمیع و تهدید) برخورد می‌کند به گفتگوی آزاد، خردمندانه و به دور از هر نوع سلطه بپردازند و دربارهٔ اهداف (ارزش‌ها) و راه‌های رسیدن به آن‌ها (هنجارها) به توافق برسند و با عقلانی کردن جهان زندگی، سیستم را نیز عقلانی نمایند و به طرف جامعه‌ای انسانی‌تر و برخوردار از خردورزی، انسجام، آزادی و عدالت بیشتر حرکت نمایند. حوزهٔ عمومی و کنش ارتباطی،

1. Local Community
2. Societal Community
3. Public Sphere

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-10-30]

هم عامل و هم شاخص سرمایهٔ اجتماعی عام و انتظام‌بخش حیات اجتماعی‌اند (Habermas, 1979).

آنتونی گیدنز سرمایهٔ اجتماعی به معنای شبکهٔ روابط، تعهد و اعتماد اجتماعی را در جوامع سنتی محدود و درون گروهی و در جوامع مدرن وسیع و تعمیم یافته می‌داند. اعتماد عام به اصحاب تخصص یکی از مؤلفه‌های سرمایهٔ اجتماعی جدید و نوظهور در جوامع مدرن است که پایهٔ اصلی حیات اجتماعی است. گیدنز مدرنیتهٔ متأخر را با فرایندهای جهانی شدن، بازاندیشی و از جا کندگی و تهی شدن ظروف زمان و مکان در قالب مفهوم فضا زمینه‌ساز کنش‌های از راه دور، تعاملات گسترده و اعتماد انتزاعی و تعمیم یافته می‌داند. این امر مفهوم سرمایهٔ اجتماعی را از سطوح محلی و ملی به سطح جهانی گسترش می‌دهد. او سرمایهٔ اجتماعی جدید را با قدیم متفاوت می‌داند. در جامعهٔ سنتی، زندگی مبتنی بر ایمان و قطعیت است و هیچ چیزی جز عامل خارجی آن را مختل نمی‌کند. ولی انسان مدرن زندگیش بر احتمالات و عدم قطعیت استوار است و لذا اعتماد او توأم با نوعی اضطراب و دلهرهٔ درونی است که ذاتی زندگی مدرن است (Giddens, 1998). گیدنز در یکی از آثارش با عنوان «دگردیسی صمیمیت» از نوعی سرمایهٔ اجتماعی جدید با عنوان «رابطهٔ ناب» یا رابطه به خاطر رابطه یاد می‌کند که در آن افراد، عاری از هر نوع وابستگی اقتصادی، سیاسی، ایدئولوژیک و غیره، صرفاً به خاطر مودت، دوستی، عشق متقابل و با هم بودن به تشکیل خانواده‌ای اقدام می‌کنند که در آن همفکری، همدلی، همکاری و اعتماد و احترام و بهره‌مندی و احساس لذت متقابل جای هر گونه نابرابری اجتماعی و تبعیض جنسیتی را می‌گیرد (Giddens, 1992).

پی‌یر بوردیو سرمایهٔ اجتماعی را از سایر انواع سرمایه‌های اقتصادی، فرهنگی و نمادین متمایز می سازد و برای آن خصلتی ساختاری و تعاملاتی قائل است. بوردیو سرمایهٔ اجتماعی را شبکهٔ نسبتاً بادوامی از روابط کمابیش نهادینه شدهٔ توأم با شناخت و تعهدات از جمله اعتماد متقابل می‌داند که به عنوان منابعی بالفعل یا بالقوه موجبات لازم برای تسهیل کنش‌های فردی و یا جمعی کنش‌گران را فراهم می‌سازد (Bourdieu, 1986: 248). او انواع

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-10-30]

سرمایه‌ها را قابل تبدیل به هم می‌داند، لذا سرمایهٔ اجتماعی در عین این‌که تحت تأثیر سایر انواع سرمایه‌هاست، خود نیز بر کم و کیف آن‌ها تأثیر می‌گذارد (Bourdieu, 1987). در دیدگاه بوردیو کنش‌گران اجتماعی تحت تأثیر دو عامل میدان‌های اجتماعی و عادت‌واره به کسب انواع سرمایه‌ها نائل می‌شوند و براساس آن‌ها جایگاه خود را در فضای اجتماعی و در درون میدان‌های اجتماعی تعیین می‌کنند. با توجه به تنوع این میدان‌ها و انواع روابط متقارن و نامتقارن بین آن‌ها سرمایهٔ اجتماعی هم می‌تواند به انواع متفاوت مثلاً درون گروهی یا بین‌گروهی تقسیم شود و بین انواع سرمایه‌ها و کنش‌گران بهره‌مند از آن‌ها انواع روابط متقارن و نامتقارن برقرار گردد (Bourdieu, 1988).

جیمز کلمن نیز نظیر بوردیو، سرمایهٔ اجتماعی را از سایر انواع سرمایه‌های فیزیکی، اقتصادی و انسانی و ... متمایز می‌کند و برای آن خصلتی ساختاری و تعاملاتی قائل است که کنش‌گر با عضویت در گروه و تعامل با سایر کنش‌گران با رعایت اصول و قواعد مورد پذیرش در آن گروه و جلب اعتماد دیگران، به اطلاعات مورد نیاز دست می‌یابد و در فرایند کنش از حمایت جمعی برخوردار می‌گردد (Coleman, 1990). بنابراین سرمایهٔ اجتماعی تسهیل‌کنندهٔ کنش‌هاست (Coleman, 1994: 302). در دیدگاه کلمن سرمایهٔ اجتماعی نوعی فرصت پدید آمده از حیات جمعی است که می‌تواند درون گروهی یا بین گروهی باشد و کنش‌های کنش‌گران فردی یا جمعی را تسهیل نماید. بدیهی است برخورداری هر کنش‌گر از سرمایهٔ اجتماعی هر گروه توأم با تعهدات فرد نسبت به آن گروه می‌باشد و این امر ممکن است او را در برابر سایر گروه‌ها قرار دهد و از سرمایهٔ اجتماعی آن‌ها محروم سازد (۱۹۸۶).

مانوئل کاستلز عصر اطلاعات را مقارن با ظهور جامعهٔ شبکه‌ای می‌داند. پارادایم نوین فناوری اطلاعات بنیان مادی گسترش فراگیر شبکه را در سراسر ساختار اجتماعی فراهم آورده است. حضور یا غیاب در این شبکه‌ها، پویایی هر شبکه در برابر شبکه‌های دیگر منابع حیاتی سلطه و تغییر در جامعه را تشکیل می‌دهند. در جامعهٔ شبکه‌ای، ساخت اجتماعی بر کنش اجتماعی برتری دارد. منظور کاستلز از شبکه، مجموعه‌ای از نقاط اتصال یا گره‌های به هم پیوسته است که در آن نوع گره‌ها به نوع شبکه‌ها بستگی دارد. در عصر

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-10-30]

اطلاعات، فرهنگ در برابر بنیان‌های مادی استقلال نسبی می‌یابد و هویت‌های جدید نوظهور از جمله هویت‌های مقاومت و برنامه‌دار منشاء جنبش‌ها و دگرگونی‌های اجتماعی جدید می‌شوند (کاستلز، ۱۳۸۰: ۴ـ۵۴۳). بحث کاستلز تأییدی بر اهمیت روز افزون فرهنگ و سرمایهٔ اجتماعی در عصر اطلاعات است.

رابرت پاتنام هم به تبع کلمن و بوردیو سرمایهٔ اجتماعی را از دیگر انواع سرمایه‌ها متمایز می‌کند و آن را به عنوان سازمانی اجتماعی می‌داند که مشتمل بر شبکه‌ای از روابط و تعاملات توأم با آگاهی و اعتماد اجتماعی است و با تسهیل و همسوسازی کنش‌ها در ارتقاء کارایی سازمان و توسعهٔ اقتصادی مؤثر واقع می‌شود (پاتنام، ۱۳۸۰: ۲۸۵؛ ۱۳۸۴). بنابراین با انواع سازمان‌ها یا انواع سرمایه‌های اجتماعی نظیر سرمایهٔ اجتماعی درون گروهی یا بین گروهی سروکار داریم که نوع و کم و کیف هر یک از آن‌ها تابع عوامل عدیده‌ای چون فرایند اجتماعی شدن، آموزش‌های مدنی، تحولات فنی و ارتباطی و نوع سرگرمی‌های افراد و غیره است. پاتنام پیشرفت فناوری‌های نوین ارتباطی و ایجاد سرگرمی‌های جدید را موجب کاهش سرمایهٔ اجتماعی و افزایش آسیب‌های اجتماعی می‌داند (Putnam, 2000; 2002).

فرانسیس فوکویاما ضمن نقد پاتنام از لحاظ تأکید بر نهادهای مدنی، سعی دارد در تعریف سرمایهٔ اجتماعی مثل سایر صاحب‌نظران هر دو جنبهٔ عینی و ذهنی، یعنی شبکهٔ روابط رسمی و غیررسمی و اعتماد اجتماعی را مورد توجه قرار دهد (فوکویاما، ۱۳۸۴). او کارکرد اصلی سرمایهٔ اجتماعی را تسهیل همکاری و مشارکت گروهی برای تحقق اهداف و منابع فردی و جمعی و کمک به توسعهٔ اقتصادی ـ سیاسی و فرهنگی می‌داند. فوکویاما هم نظیر برخی دیگر از صاحب‌نظران برای سرمایهٔ اجتماعی انواع درون گروهی و بین گروهی قائل است که برخورداری اعضای یک گروه از سرمایهٔ اجتماعی محدود در آن گروه ممکن است مانع برخورداری آنان از سرمایهٔ اجتماعی سایر گروه‌ها گردد (همان: ۳۷۹).

کلاوس افه نیز با توجه به ابعاد سرمایهٔ اجتماعی آن را در برگیرندهٔ روابط انجمنی، اطمینان به نهادها و اعتماد بین اشخاص و اقوام و خیرخواهی می‌داند. عوامل تاریخی،

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-10-30]

فرهنگی ـ سیاسی و اقتصادی را در کم و کیف سرمایهٔ اجتماعی موثر دانسته و خود سرمایه اجتماعی را به عنوان یکی از عوامل کارایی و توسعهٔ اقتصادی، نظم و صلح جهانی، احساس امنیت و توسعه معرفی کرده است (تاجبخش، ۱۳۸۴: ۱۶). او هم نظیر برخی دیگر از صاحب‌نظران به مسألهٔ کاهش سرمایهٔ اجتماعی در کشورهای صنعتی از جمله در کشور آلمان اشاره می‌کند (Offe, 1998).

در جمع‌بندی نتایج حاصل از مرور دیدگاه‌های نظری می‌توان گفت که در نزد صاحب‌نظران و در دیدگاه‌های کلاسیک جامعه‌شناسی، مضمون سرمایهٔ اجتماعی مورد توجه قرار گرفته و در هر دیدگاه سعی شده با تأکید بر عاملی خاص در سطح کلان یا خرد به صورتی تقلیل‌گرایانه مورد تحلیل قرار گیرد. ولی همان‌طوری که پورتس هم نشان داده است، مفهوم سرمایهٔ اجتماعی در جامعه‌شناسی معاصر مبانی نظری و تجربی قابل توجهی پیدا کرده است (۱۹۹۸). در بین صاحب‌نظران معاصر و دیدگاه‌های تلفیقی نوین، سرمایهٔ اجتماعی به عنوان پدیده‌ای اجتماعی و مفهومی چند وجهی مشتمل بر حداقل دو بعد عینی یا ساختاری و تعاملاتی (بین اعیانی) و ذهنی یا شناختی (بین اذهانی) یعنی شبکهٔ روابط توأم با تعهد و اعتماد اجتماعی مورد توجه قرار گرفته است. سرمایهٔ اجتماعی با این مضمون می‌تواند محدود و درون گروهی یا تعمیم یافته و بین گروهی باشد. نوع و میزان سرمایهٔ اجتماعی تابع نوع و ویژگی‌های اجتماع و مشخصات سایر خرده نظام‌های اقتصادی، سیاسی و فرهنگی موجود در جامعه است و به نوبه خود در تسهیل کنش‌های اجتماعی، تأمین منافع فردی و جمعی و توسعهٔ اقتصادی، سیاسی و فرهنگی مؤثر است. با این‌که روند تحول مبانی نظری سرمایهٔ اجتماعی از تقلیل‌گرایی به تلفیق‌گرایی و از نقص به کمال بوده و امروز مفهوم سرمایهٔ اجتماعی در علوم اجتماعی دارای مبانی نظری و روش‌شناسی نسبتاً مشخص و قابل استفاده برای تحقیقات تجربی است، ولی هنوز از لحاظ نظری به همه پرسش‌هایی که در ارتباط با آن مطرح شده پاسخ داده نشده و لذا عرصه برای نظریه‌پردازی درباره آن باز است.

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-10-30]

۳-۱) منابع و یافته‌های تجربی

طرح مفهوم سرمایهٔ اجتماعی و استفاده از آن در عمل موکول به تنظیم مبانی نظری آن نبوده است. عمل‌ورزان اجتماعی[1] آن را در تجربهٔ روزمره دریافته‌اند و در عمل نیز مورد استفاده قرار داده‌اند. هانی فان از مدیران مدارس محلی آمریکا با توجه به تعاملات بین کنش‌گران مدرسه (دانش‌آموزان، معلمان، والدین و ...) در عمل دریافت که سرمایهٔ اجتماعی به معنای تعاملات اجتماعی بین فردی و بین گروهی و بین افراد و گروه‌ها که قرین دوستی، رفاقت و همدلی است، در ارتقاء کم و کیف عملکرد مدرسه مؤثر می‌باشد. پس از او جاکوب در اثر خود با عنوان مرگ و زندگی شهرهای بزرگ آمریکا نشان داد که سرمایهٔ اجتماعی به مفهوم شبکهٔ روابط اجتماعی در طول زمان شکل می‌گیرد و فرسایش و زوال آن در شهرهای بزرگ چنان‌چه جایگزینی پیدا نکند، به بروز و افزایش آسیب‌های اجتماعی منجر می‌شود (۱۹۶۱). پس از تصریح مبانی بینشی و روشیِ مفهوم سرمایهٔ اجتماعی توسط کسانی چون کلمن (95 :1999 ;1994) پژوهشگرانی چون پکستن و پورتس آن را با دید جامع‌تر و روش مناسب‌تری مورد توجه قرار دادند. پکستن سرمایهٔ اجتماعی را با توجه به هر دو بعد عینی و ذهنی آن، یعنی شبکهٔ روابط و اعتماد اجتماعی مورد مطالعه قرار داد. او ضمن این‌که سعی نمود شاخص‌های اصلی آن را از عوامل و پیامدهایش متمایز نماید، رابطهٔ آن را با سایر انواع سرمایه‌ها به خصوص توسعهٔ سیاسی و توسعهٔ اقتصادی تحلیل کرد و روند فرسایش آن را در ایالت متحده آمریکا نشان داد (paxton, 1999:1-24). همزمان با او پورتس (۱۹۹۸) هم با توجه به ابعاد عینی و ذهنی و جنبه‌های مثبت و منفی سرمایه اجتماعی و اثرات آن بر تسهیل فرایند کنش‌ها و کاهش آسیب‌های اجتماعی روند رو به نقصان آن را در آمریکا مطرح نمود. بالاخره کسانی چون پاتنام و فوکویاما در تصریح ابعاد، عوامل و پیامدهای سرمایهٔ اجتماعی نقش قابل توجهی ایفا کردند (پاتنام، ۱۳۸۰؛ فوکویاما، ۱۳۷۹).

1. Social Practitiner

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-10-30]

علاوه بر آمریکا در سایر کشورهای توسعه یافته چون بریتانیا، فرانسه و آلمان هم مفهوم سرمایهٔ اجتماعی در ابعاد نظری و تجربی مورد توجه واقع شد (گیدنز، ۱۹۹۱؛ هال، ۱۹۹۹: ۴۱۷؛ هارپر، ۲۰۰۲؛ بوردیو، ۱۹۸۷ و ۱۹۸۸؛ هابرماس، ۱۹۷۹؛ اوفه، ۱۹۹۸).

بالاخره مفهوم سرمایهٔ اجتماعی در سازمان ملل متحد (World Bank, 1995, 1997) و به تبع آن در جوامع در حال توسعه هم مورد توجه واقع شد. کشورهایی که فرایند تغییر و توسعه از جمله صنعت گستری و شهرنشینی را پیشتر و بیشتر تجربه کرده بودند و سرمایهٔ اجتماعی قدیم در آن‌ها بیشتر دچار فرسایش شده بود، زودتر از بقیه به اهمیت سرمایهٔ اجتماعی در فرایند توسعهٔ متوازن و ضرورت مطالعه آن پی بردند. در استرالیا استون سرمایهٔ اجتماعی را در ابعاد عدیدهٔ آن اعم از ساختاری و شناختی مورد بررسی قرار داد. او ضمن تصریح جنبه‌های مثبت و منفی سرمایهٔ اجتماعی، نتایج دور و نزدیک آن را از لحاظ جلب همکاری‌های جمعی افراد و توسعهٔ انسانی و اجتماعی مطرح نمود (65-31 :2001). در هند کریشنا سرمایهٔ اجتماعی را در مناطق روستایی در ابعاد ساختاری و شناختی و با تأکید بر شبکهٔ روابط، سطح اطلاعات، قانون‌مداری و وضعیت اقتصادی بررسی و اثرات آن را در تسهیل کارهای گروهی و ارتقاء عملکرد واحدهای جمعی تشریح نمود (4 :2002). وارشنی (۲۰۰۰) هم در پژوهشی که دربارهٔ رابطه بین هندوها و مسلمانان انجام داد، تصریح نمود که سرمایهٔ اجتماعی به معنای شبکهٔ روابط بین گروه‌های مذهبی و قومی ضمن تقویت انسجام اجتماعی از برخوردها و تنش‌های مذهبی و قومی جلوگیری می‌کند. در تایوان، ونگ (۲۰۰۰) توانست اثرات سرمایهٔ اجتماعی را با تأکید بر روابط بین گروهی در بسط دموکراسی و توسعهٔ سیاسی نشان دهد. در اندونزی هم گروتائرت (۱۹۹۶) ابتدا سرمایهٔ اجتماعی را به معنای سازمان اجتماعی در نظر گرفت و تأثیر و کیفیت آن را از لحاظ وضعیت عضویت، ظرفیت و رهبری در ارتقاء سطح مشارکت نشان داد (1996) و پس از آن در اثر مشترکش با باستلار (۲۰۰۲) نقش سرمایه اجتماعی را در توسعه مورد ارزیابی و تحلیل قرار داد. در غنا و اوگاندا هم کسانی چون نارایان و کسیدی سرمایهٔ اجتماعی را در بعد ساختاری و تعاملاتی با تأکید بر شبکه روابط بین افراد و گروه‌ها مورد تحلیل قرار دادند و اثرات آن را بر انسجام جمعی و

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-10-30]

توسعهٔ اجتماعی به معنای اخص نشان دادند (Narayan & Cassidy, 2001 ؛ به نقل از تاجبخش، ۱۳۸۴: ۵۴-۲۹).

در ایران هم در سال‌های اخیر موضوع سرمایهٔ اجتماعی از لحاظ نظری و تجربی مورد توجه قرار گرفته است. مسعود چلبی در یکی از آثار خود با عنوان جامعه‌شناسی نظم ضمن اشاره به نظرات کلمن، سرمایهٔ اجتماعی را گزینه‌هایی رابطه‌ای می‌داند که در ابعاد سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی برای یک موضع اجتماعی در شبکهٔ تعاملی جامعه شکل می‌گیرد. این گزینه‌های رابطه‌ای برای اشغال‌کننده یک موضع اجتماعی می‌توانند سرمایهٔ بالقوه‌ای باشند که در روابط اجتماعی تبدیل به ذخایر قدرت، ثروت، نفوذ و معرفت شوند (۱۳۷۵: ۳۸).

محمد عبداللهی (۱۳۸۳) هم در تحلیل برخی از مسائل اجتماعی نظیر قانون‌گریزی و نزاع‌های جمعی بین طوایف بر اهمیت نقش سرمایهٔ اجتماعی تأکید نموده و در تعریف توسعهٔ اجتماعی به معنای اخص کلمه از شاخص‌های اصلی سرمایهٔ اجتماعی نظیر انسجام جمعی و اعتماد اجتماعی استفاده کرده و تعریض و تحکیم اجتماع جامعه‌ای[1] و اعتماد تعمیم یافتهٔ بین گروهی را به عنوان راهبردهای اصلی توسعهٔ اجتماعی مطرح کرده است (۱۳۸۴: ۲۰۰_۱۹۵).

محمود شارع‌پور (۱۳۸۳) سرمایهٔ اجتماعی را در ابعاد تعاملاتی و شناختی در استان مازندران و وحید قاسمی و رضا اسماعیلی آن را با تأکید بر روابط و اعتماد اجتماعی در استان اصفهان مورد بررسی قرار داده‌اند. دو پژوهشگر اخیر شهرستان‌های استان را از لحاظ میزان سرمایهٔ اجتماعی طبقه‌بندی کرده‌اند که در آن اصفهان در پائین‌ترین و اردستان در بالاترین سطح قرار گرفته است (۱۳۸۵: ۴۷_۲۴۵). با توجه به این‌که اصفهان توسعه یافته‌ترین شهر استان اصفهان است، یافتهٔ پژوهش‌گران مذکور بیان‌گر این واقعیت است که در ایران یا حداقل در این استان توسعه به صورتی متوازن صورت نگرفته و در فرایند آن سرمایهٔ اجتماعی دچار فرسایش شده است. رضا عسکری مقدم با بررسی برخی از

1. Societal Community

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-10-30]

مؤلفه‌های سرمایهٔ اجتماعی به ویژه اعتماد اجتماعی در کتب درسی دورهٔ دبستان در ایران به این نتیجه رسیده است که ۴۱/۱ درصد واحدهای متن کتب مذکور به تعاملات درون گروهی و فقط ۵/۹ درصد آن‌ها به تعاملات بین گروهی اختصاص دارد (۱۳۸۵: ۱۰۱). سرمایهٔ اجتماعی توسط کسان دیگری هم در مناطق مختلف ایران مورد بررسی قرار گرفته است (سیداحمد فیروزآبادی و حسین ایمانی جاجرمی، ۱۳۸۵؛ محمدجواد ناطق‌پور، ۱۳۸۵؛ رحمان سعادت، ۱۳۸۵ و ...). علی ربانی و محمدعلی احمدی در تحقیقات جداگانه‌ای به این نتیجهٔ مشترک رسیده‌اند که سیاست‌های توسعهٔ اقتصادی در ایران به تخریب و فرسایش سرمایهٔ اجتماعی منجر شده است (۱۳۸۶: ۱۴۸). عده‌ای چون منوچهر صبوری، غلامعباس توسلی، دلفروز و کیان تاجبخش هم برخی از آثار صاحب‌نظران و پژوهش‌گران سرمایهٔ اجتماعی نظیر کلمن، فوکویاما، پاتنام و غیره را به فارسی ترجمه کرده‌اند. علی‌رغم اقبال روز افزون به مفهوم سرمایهٔ اجتماعی در ایران، هنوز ابزار مناسبی برای سنجش و چارچوب مفهومی جامعی برای تحلیل آن تنظیم و ارائه نگردیده و ضرورت و جایگاه و اهمیت آن در فرایند توسعهٔ متوازن و پایدار برای مردم و برخی از مسؤولان، آن طوری که باید روشن نشده است.

علاوه بر مطالعهٔ تجربی در هر یک از کشورهای مذکور، برخی هم به مطالعهٔ تطبیقی آن در بین جوامع پرداخته‌اند (Loh, 2003; Engelhart, 1997).

در جمع‌بندی نتایج حاصل از مرور منابع تجربی باید گفت که در آن‌ها سرمایهٔ اجتماعی با مؤلفه‌ها، شاخص‌ها و معرف‌های متفاوتی مورد سنجش قرار گرفته، به طوری که مقایسهٔ نتایج حاصل از آن‌ها به دلیل نبود ابزار یا خط‌کش واحد مشکل است. علی‌رغم توفیق نسبی، پژوهشگران در تعریف و توصیف سرمایهٔ اجتماعی، در تحلیل آن موفق نبوده‌اند. اغلب منابع تجربی خصلتی توصیفی دارند و در تعداد بسیار اندکی از آن‌ها سعی شده است علاوه بر توصیف به تحلیل سرمایهٔ اجتماعی هم پرداخته شود که با توجه به ضعف مبانی نظری توفیق قابل توجهی هم پیدا نکرده‌اند. در اغلب منابع تجربی به کارکرد یا پیامدهای گونه‌های سرمایهٔ اجتماعی یا اثرات حاصل از تغییرات

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-10-30]

(کاهش یا افزایش) آن‌ها توجه شده است. در این زمینه، بیشتر روی پیامدهایی چون تسهیل کنش‌ها و تأمین منافع فردی و جمعی توسعهٔ اقتصادی، جلب مشارکت و همکاری گروهی و ارتقاء عملکرد واحدهای جمعی، کاهش آسیب‌های اجتماعی و پیش‌گیری از گسترش آن‌ها و تأمین سلامت و رفاه انسان تأکید به عمل آمده است. تقریباً آن‌چه در دیدگاه‌های نظری راجع به رابطهٔ حلقوی بین سرمایهٔ اجتماعی و سایر خرده نظام‌های جامعه مطرح شده است در منابع تجربی هم در عمل ولی به طور پراکنده مورد تأیید قرار گرفته است.

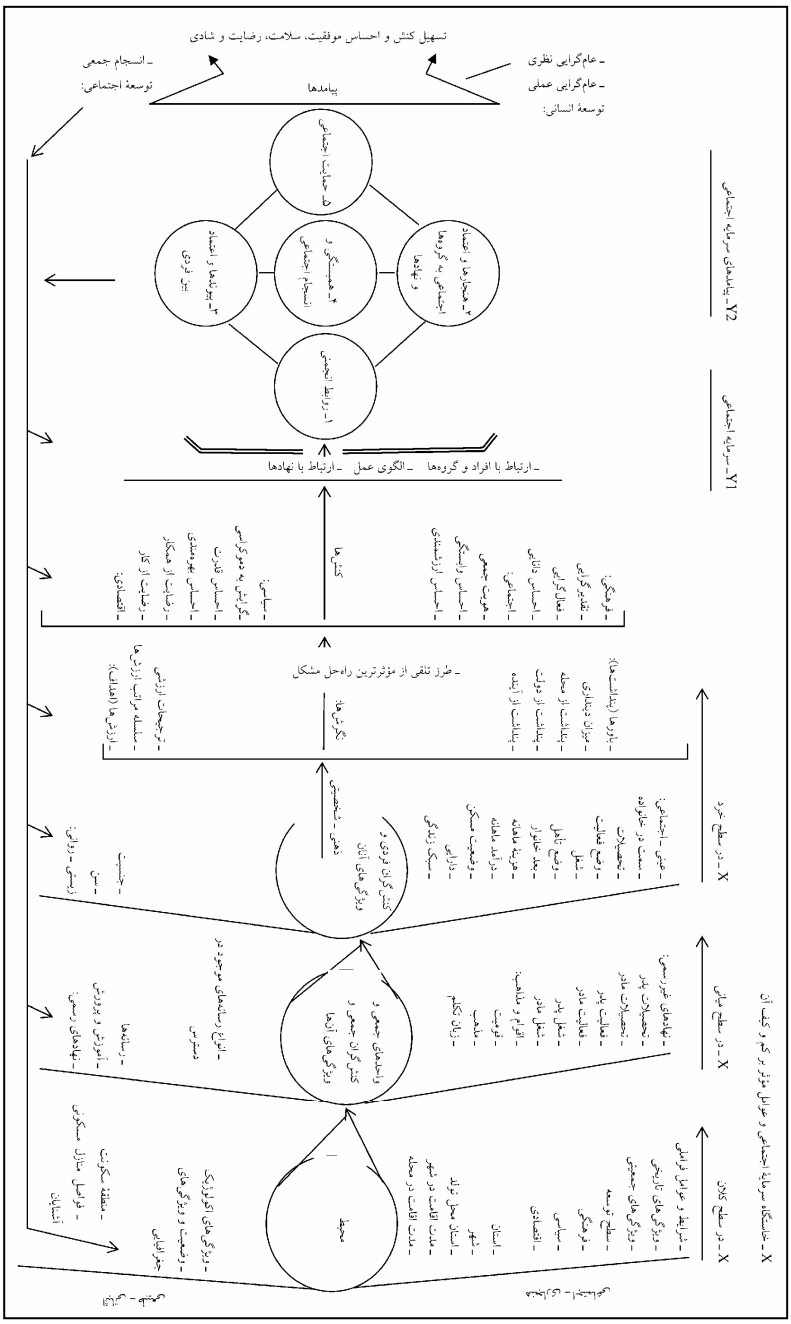
۴-۱) چارچوب مفهومی و مدل فرضی

در این نوشتار سرمایهٔ اجتماعی به عنوان مفهومی پیچیده و چند وجهی مشتمل بر جنبهٔ عینی یا ساختاری چون شبکهٔ روابط بین اعیان اجتماعی و جنبهٔ ذهنی یا شناختی نظیر اعتماد اجتماعی بین اشخاص و بین افراد و گروه‌ها و نهادهای اجتماعی در نظر گرفته شده است. بین جنبه‌های عینی و ذهنی و بین مؤلفه‌ها یا ابعاد سرمایهٔ اجتماعی همبستگی ارگانیک برقرار است، به طوری که در تعامل با هم به عنوان یک مجموعهٔ مرتبط به‌هم، کلیت واحدی را پدید می‌آورند که سرمایهٔ اجتماعی نام دارد. بنابراین سرمایهٔ اجتماعی یک پدیدهٔ جمعی و یک کلیت متمایز از اجزاست.

سرمایهٔ اجتماعی با مضمون فوق تابعی از مجموعهٔ به هم پیوسته‌ای از شرایط و عوامل سطوح خرد، میانی و کلان است که هر دسته از آن‌ها در فرایند شکل‌گیری و تغییرات سرمایهٔ اجتماعی سهمی دارد. سرمایهٔ اجتماعی هم به نوبهٔ خود بر فرایند توسعهٔ انسانی و اجتماعی، تسهیل کنش‌ها، توسعهٔ فرهنگی، سیاسی و اقتصادی، کاهش آسیب‌های اجتماعی، احساس سلامت، رضایت و شادی افراد مؤثر است. ترکیب متغیرهای مذکور در قالب مدل فرضی (تصویر شمارهٔ ۱) مشخص شده است.

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-10-30]

تصویر ۱: مدل فرضی سنجش و تحلیل سرمایهٔ اجتماعی در ایران

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-10-30]

۵-۱) پرسش‌های اساسی

ـ کم و کیف سرمایهٔ اجتماعی و پی‌آمدهای آن در ایران چگونه است و چرا؟
ـ کم و کیف سرمایهٔ اجتماعی و پی‌آمدهای آن در ایران چگونه می‌تواند باشد؟
ـ برای گذار از وضعیت موجود و رسیدن به وضعیت مطلوب در هر یک از سطوح کلان، میانی و خرد چه می‌توان کرد؟

۶-۱) فرضیه‌های اصلی

کم و کیف سرمایهٔ اجتماعی در ایران تابعی است از مجموعهٔ به هم پیوسته‌ای از عوامل ذیل:
ـ در سطح کلان ـ ویژگی‌های جغرافیایی و تاریخی، جمعیتی، نوع نظام اجتماعی غالب در جامعه، سطح توسعهٔ فرهنگی، سیاسی و اقتصادی.
ـ در سطح میانی ـ مشخصات نهادهای غیررسمی (خانواده و قومیت) رسمی ـ دولتی (آموزش و پرورش و رسانه‌ها) و غیررسمی و رسمی غیردولتی (نهادهای مدنی).
ـ در سطح خرد ـ ویژگی‌های عینی ـ اجتماعی (پایگاه اجتماعی، وضع فعالیت ...)، زیستی ـ روانی (سن، جنس ...)، ذهنی ـ شخصیتی شامل باورها، ارزش‌ها و نگرش‌ها و بالاخره الگوی کنش افراد.
نوع و میزان پی‌آمدهای سرمایه اجتماعی هم به نوع و میزان سرمایه اجتماعی بستگی دارد.

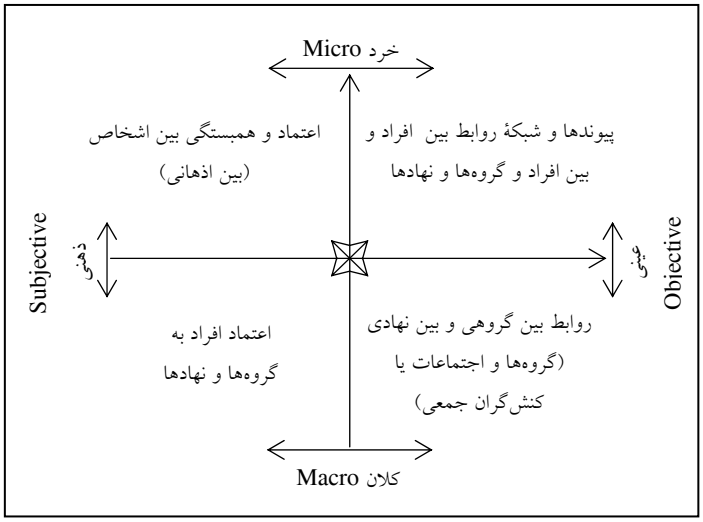
۲) روش‌شناسی

۱-۲) تعریف مفهومی و عملیاتی متغیرها و سنجش روایی و پایایی مقیاس‌ها

در این نوشتار با مجموعه‌ای از متغیرهای سطوح کلان، میانی و خرد سروکار داریم که برخی از آن‌ها نظیر سرمایهٔ اجتماعی مفهومی پیچیده و چند وجهی است. برای دوری از هر گونه دو انگاری تقلیل‌گرایانه لازم است در تعریف نظری و عملیاتی این مفهوم و تهیه ابزار مناسب برای سنجش آن در قالب دیدگاهی تلفیقی به همهٔ وجوه خرد و کلان و ذهنی و عینی آن به شرح زیر توجه شود:

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-10-30]

تصویر ۲: ابعاد عینی ـ ذهنی و خرد ـ کلان سرمایهٔ اجتماعی

همان‌طوری که قبلاً اشاره شده است، در منابع موجود هنوز مقیاس چند وجهی قابل قبولی برای سنجش آن ارائه نشده است؛ ولی در تحلیل محتوای تعاریف ارائه شده می‌توان به این نکته پی برد که بیشترین تأکید آن‌ها بر دو جنبهٔ عینی یا ساختاری، یعنی شبکهٔ روابط و ذهنی یا شناختی، یعنی هنجار اعتماد بوده است.

در این نوشتار بر مبنای چارچوب مفهومیِ به دست آمده از مرور دیدگاه‌های نظری و منابع تجربی موجود، مفهوم پیچیده و چند وجهی سرمایهٔ اجتماعی براساس صفات اصلی خودش، متمایز از عوامل و پیامدهایش به شرح زیر تعریف شده است:

«سرمایهٔ اجتماعی آن نوع شبکه‌ای از روابط و پیوندهای مبتنی بر اعتماد اجتماعی بین فردی و بین گروهی و تعاملات افراد با نهادها، سازمان‌ها و گروه‌های اجتماعی است که قرین همبستگی و انسجام اجتماعی و برخورداری افراد و گروه‌ها از حمایت و انرژی لازم برای تسهیل کنش‌ها در جهت تحقق اهداف فردی و جمعی می‌باشد».

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-10-30]

براساس صفات یا مؤلفه‌های اصلیِ مورد توجه در تعریف مفهومی سرمایهٔ اجتماعی، شاخص‌ها و معرف‌های عدیده‌ای مطرح و پس از ارزیابی اعتبار صوری آن‌ها از طریق کسب نظرات استادان در مورد میزان ارتباط و پیوستگی بین معرف‌ها، شاخص‌ها و مؤلفه‌ها و سه بار پیش آزمون و سنجش پایایی و همبستگی درونی معرف‌های هر یک از شاخص‌ها از طریق محاسبهٔ ضرایب آلفای کرونباخ در نهایت با بهره‌گیری از تکنیک تحلیل عاملی مقیاسی چند وجهی برخوردار از روایی محتوایی و پایایی بسیار بالا و معنی‌داری در سطح عالی به دست آمد که در مقایسه با آن‌چه که تاکنون در منابع و متون سرمایهٔ اجتماعی مطرح شده است مناسب‌تر به نظر می‌رسد.

جدول ۱: ابزار یا مقیاس پنج بعدی سنجش سرمایهٔ اجتماعی در ایران

ردیف	مؤلفه‌ها و شاخص‌ها	عوامل				
		۱	۲	۳	۴	۵
۱	**روابط انجمنی ـ شبکهٔ روابط با گروه‌ها و نهادها**					
۱-۱	همکاری با نهادهای مدنی	۰/۸۸۵				
۱-۲	عضویت در نهادهای مدنی	۰/۸۲۴				
۱-۳	حضور در برنامه‌های نهادهای مدنی	۰/۷۷۷				
۱-۴	کمک فکری به نهادهای مدنی	۰/۶۹۰				
۱-۵	کمک مالی به نهادهای مدنی	۰/۶۶۹				
۱-۶	قبول مسؤولیت اجرایی در نهادهای مدنی	۰/۵۹۱				
۲	**هنجارها و اعتماد اجتماعی ـ اعتماد به نهادها، گروه‌ها و مسؤولان و اطمینان از رعایت اصول و قواعد عملی جمعی (ارزش‌های اخلاقی شهروندی)**					
۲-۱	اعتماد به نهادها		۰/۷۷۷			
۲-۲	اعتماد به گروه‌های اجتماعی		۰/۷۲۱			
۲-۳	ارزیابی از وضعیت جامعه		۰/۶۷۷			
۲-۴	اعتماد به مسؤولان		۰/۶۷۱			
۲-۵	اطمینان از رعایت اخلاق شهروندی		۰/۶۶۱			
۲-۶	اطمینان از رعایت ارزش‌های اخلاقی در جامعه		۰/۶۴۹			

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-10-30]

ادامه جدول ۱

۳	**پیوندها و اعتماد بین فردی**					
۳-۱	احساس دوستی و تعلق و یکی بودن با دیگران				۰/۷۴۱	
۳-۲	اعتماد به دیگران ـ اشخاص				۰/۷۲۰	
۳-۳	همکاری و مشارکت داوطلبانه و رفع مشکل دیگران				۰/۶۷۲	
۳-۴	شرکت در فعالیت‌های جمعی دیگران				۰/۵۸۵	
۳-۵	رفت و آمد با دیگران				۰/۵۲۸	
۴	**همبستگی و انسجام اجتماعی**					
۴-۱	میزان پذیرش اجتماعی					۰/۸۳۲
۴-۲	میزان انسجام بین قومی					۰/۸۱۴
۴-۳	میزان مدارای قومی و مذهبی					۰/۶۳۱
۵	**حمایت اجتماعی**					
۵-۱	احساس برخورداری از حمایت جمعی					۰/۸۳۷

Extraction Method: Principal component Analysis Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization; a Rotation converged in 5 iterations.

KMO and Bartlett's Test

Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy		.846
Bartlett's Test of Sphericity	Approx. Chi-Square	29853.380
	df	465
	Sig.	.000

فرایند فوق در مورد سایر مفاهیم پیچیده‌ای که در چارچوب مفهومی و مدل فرضی به عنوان متغیرهای مستقل یا پیامدهای سرمایهٔ اجتماعی مطرح شده‌اند نیز اعمال شده است.

۲ـ۲) جامعهٔ آماری، روش‌های نمونه‌گیری و حجم نمونه

جامعهٔ آماری مجموع افراد ۱۵ سالا به بالای خانوارهای معمولی ساکن در مراکز ۳۰ استان کشور در بهار سال ۱۳۸۵ بوده است. با توجه به هدف پژوهش و ملاک‌های آماری و تجربی و سایر محدودیت‌ها، از روش نمونه‌گیری خوشه‌ای چندمرحله‌ای استفاده شده است. نخست استان‌های کشور برحسب سطح توسعه به سه دسته تقسیم گردید. پس از آن

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-10-30]

در مرکز هر استان فهرست بلوک‌ها به عنوان خوشه‌های بعدی تهیه و از میان آن‌ها تعدادی با روش RHC[1] انتخاب شد. در مرحلهٔ آخر از هر بلوک با روش سیستماتیک و با توجه به حجم نمونه برآورد شده برای هر شهر تعداد ۱۰ خانوار انتخاب گردید. در برآورد حجم نمونه به دلیل عدم آگاهی از توزیع صفت متغیر وابسته (سرمایهٔ اجتماعی) به‌جای روش‌های مرتبط با نمونه‌گیری خوشه‌ای از روش نمونه‌گیری کوکران که مخصوص نمونه‌گیری تصادفی است استفاده شده است. در این روش برای برآورد نسبت معینی مانند p با خطای مطلق d به حجم نمونه‌ای برابر با $n'=\frac{Z^2 p.q}{d^2}$ نیاز خواهیم داشت. اکنون با بیان رابطهٔ خطای مطلق (A.E.) براساس خطای نسبی (R.E.) به فرمول زیر می‌رسیم:

$$n'=\frac{Z^2 p(1-p)}{(rp)^2}=\frac{Z^2}{r^2}\frac{1-p}{p}$$

در این‌جا با توجه به این‌که p برابر با ۰/۵ است و حداکثر حجم نمونه انتخاب گردیده، لذا پرسش مرتبط با کم و کیف صفت موضوع مورد توجه در ارتباط با برآورد حجم نمونه منتفی است.

۳-۲) روش تحقیق و تکنیک‌های گردآوری و توصیف و تحلیل داده‌ها

نوع تحقیق پیمایشی و تکنیک عمده گردآوری داده‌ها پرسش‌نامه بوده است، ولی از سایر تکنیک‌ها از جمله رجوع به اسناد و منابع موجود به منظور دستیابی به اطلاعات ثانویه و انجام مصاحبه‌های موردی برای کنترل کیفیت داده‌های گردآوری شده هم استفاده شده است. در توصیف و تحلیل داده‌ها علاوه بر بهره‌گیری از آمار توصیفی، از جمله جدول‌های توزیع فراوانی و شاخص‌های مرکزی و آمار استنباطی، به ویژه جدول‌های متقاطع و آزمون‌های آماری در سطح پیچیده‌تر، تکنیک‌های تحلیل چند متغیری از جمله تحلیل عاملی و رگرسیون هم به کار رفته است. در ارزیابی و سنجش روایی و پایایی ابزار اندازه‌گیری همان‌طوری که

1. Rao-Hartly-Cochran

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-10-30]

قبلاً تشریح شد، ضمن نظرخواهی از اصحاب تخصص و انجام سه پیش آزمون متوالی از تکنیک تحلیل عاملی و ضرایب آلفای کرونباخ هم استفاده شده است.

۳) یافته‌ها

۳-۱) توصیف وضعیت سرمایهٔ اجتماعی در ایران

همان‌طوری که اطلاعات جدول شمارهٔ ۲ نشان می‌دهد، میزان سرمایهٔ اجتماعی در ایران در مجموع از لحاظ اغلب مؤلفه‌های چندگانه و شاخص‌های عدیدهٔ مرتبط با آن‌ها پائین است؛ میزان آن در زمینهٔ روابط انجمنی به ویژه قبول مسؤولیت اجرایی در نهادهای مدنی یا کمک فکری به آن‌ها بسیار پائین است. این امر نشان می‌دهد که در ایران امروزی کمتر کسی به دنبال خیر جمعی است؛ در بعد هنجارها و اعتماد اجتماعی، به ویژه اعتماد به نهادها و گروه‌های اجتماعی خوب است، ولی اعتماد مردم به مسؤولان و اطمینان آنان از رعایت حقوق و تکالیف شهروندی پائین است. در بعد پیوندها و اعتماد بین فردی هم سرمایهٔ اجتماعی از لحاظ رفت و آمد و همکاری با دیگران و اعتماد به آنان بالا ولی در زمینهٔ احساس دوستی و تعلق به دیگران و شرکت در فعالیت‌های جمعی آنان پائین است. در بعد همبستگی و انسجام اجتماعی هم سرمایهٔ اجتماعی در ایران از لحاظ میزان پذیرش اجتماعی و مدارای قومی و مذهبی خوب، ولی در زمینهٔ انسجام بین قومی پائین است. در بعد حمایت اجتماعی هم ۶۴ درصد افراد مورد بررسی اعلام کرده‌اند که در موقع گرفتاری کس یا کسانی دارند که به کمک آنان بشتابند و از آنان حمایت کنند. بنابراین می‌توان گفت که وضعیت سرمایهٔ اجتماعی به جز در مواردی استثنایی که آن هم مربوط به جنبهٔ سنتی و سرمایهٔ اجتماعی قدیم می‌شود، در اغلب موارد به ویژه در بعد روابط انجمنی که از مؤلفه‌های اصلی سرمایهٔ اجتماعی جدید به‌شمار می‌رود چندان مطلوب به نظر نمی‌رسد.

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-10-30]

جدول ۲: خلاصهٔ اطلاعات آمار توصیفی مربوط به وضعیت سرمایهٔ اجتماعی در ایران

مؤلفه‌ها و شاخص‌های مقیاس پنج بعدی سنجش سرمایه اجتماعی در ایران	توزیع درصد			آماره‌ها					
	کم	متوسط	زیاد	کمینه	بیشینه	میانگین	میانه	نما	انحراف استاندارد
کل سرمایه اجتماعی (برایند یا مجموع مؤلفه‌ها یا ابعاد)	۳۹	۳۵	۲۶	۶۸	۱۶۰	۱۰۰/۶۴۲	۱۰۰	۱ـکم	۹/۳۲۶
مؤلفه‌ها (ابعاد)									
۱ـ روابط انجمنی	۴۸	۲۹	۲۳	۹۴	۱۵۲	۱۰۰/۰۰۱	۹۹	۱ـکم	۴/۹۴۴
۱ـ۱ـ همکاری با نمادهای مدنی	۵۵	۳۳	۱۲	۰	۱۰	۱/۵۸	۱	۱ـکم	۱/۵۷۲
۱ـ۲ـ عضویت در نهادهای مدنی	۴۹	۳۹	۱۲	۰	۱۰	۰/۹۷	۱	۱ـکم	۱/۲۸۱
۱ـ۳ـ حضور در برنامه‌های نهادهای مدنی	۴۶	۴۴	۱۰	۰	۹	۰/۹۵	۱	۱ـکم	۱/۱۴۳
۱ـ۴ـ کمک فکری به نهادهای مدنی	۸۱	۱۶	۳	۰	۹	۰/۲۸	۰	۱ـکم	۰/۷۱۹
۱ـ۵ـ کمک مالی به نهادهای مدنی	۷۰	۲۸	۲	۰	۸	۰/۲۰	۰	۱ـکم	۰/۷۶۳
۱ـ۶ـ قبول مسؤولیت اجرایی در نهادهای مدنی	۸۶	۱۳	۱	۰	۸	۰/۲۰	۰	۱ـکم	۰/۵۸۷
۲ـ هنجارها و اعتماد اجتماعی ـ اعتماد به نهادها، گروه‌ها ...	۳۹	۲۹	۳۶	۸۴	۱۱۵	۱۰۰/۰۰۱	۱۰۰	۱ـکم	۴/۲۳۷
۲ـ۱ـ اعتماد به نهادها	۳۵	۲۹	۳۸	۳	۹۵	۵۹	۶۰	۳ـ زیاد	۱۴/۹۴۲
۲ـ۲ـ اعتماد به گروه‌های اجتماعی	۳۲	۳۲	۳۶	۶	۱۰۵	۶۵	۶۵	۳ـ زیاد	۱۳/۶۸۳
۲ـ۳ـ ارزیابی از وضعیت جامعه	۳۳	۳۵	۳۲	۱	۲۵	۱۵	۱۵	۳ـمتوسط	۳/۵۴۱
۲ـ۴ـ اعتماد به مسؤولان	۴۳	۳۵	۲۲	۱	۵	۲/۷۵	۳	۱ـ کم	۱/۰۲۶
۲ـ۵ـ اطمینان از رعایت حقوق و تکالیف یا اخلاق شهروندی در جامعه	۳۵	۳۱	۳۴	۳	۳۵	۲۱	۲۱	۱ـ کم	۵/۰۸۲
۲ـ۶ـ اطمینان از رعایت ارزش‌های اخلاقی در جامعه	۳۱	۳۵	۳۴	۱	۹۳	۱۵/۵	۱۵	۲ـمتوسط	۴/۹۲۱
۳ـ پیوندها و اعتماد بین فردی	۳۴	۳۵	۳۱	۸۷	۱۱۴	۹۹/۹۹۶	۱۰۰	۲ـمتوسط	۳/۳۹۹
۳ـ۱ـ احساس دوستی و تعلق و یکی بودن با دیگران	۳۴	۳۳	۳۳	۴	۴۵	۲۷	۲۷	۱ـ کم	۶/۲۱۴
۳ـ۲ـ اعتماد به دیگران ـ اشخاص	۳۳	۳۳	۳۴	۱	۶۶	۳۰	۳۰	۳ـ زیاد	۶/۹۴۱
۳ـ۳ـ همکاری و مشارکت داوطلبانه در رفع مشکل دیگران	۳۲	۲۷	۴۱	۱	۴۵	۳۰	۳۰	۳ـ زیاد	۶/۹۴۱
۳ـ۴ـ شرکت در فعالیت‌های جمعی دیگران	۳۷	۳۱	۳۲	۱	۳۰	۲۰/۵	۲۰	۱ـ کم	۶/۸۹۹
۳ـ۵ـ رفت و آمد با دیگران	۲۶	۳۱	۴۳	۲	۳۰	۱۵	۱۵	۳ـ زیاد	۳/۶۸۰
۴ـ همبستگی و انسجام اجتماعی	۴۱	۳۲	۲۷	۹۳	۱۰۵	۱۰۰/۰۰۱	۱۰۰	۱ـ کم	۵/۴۰۹
۴ـ۱ـ میزان پذیرش اجتماعی	۳۵	۲۵	۴۰	۱	۱۸	۱۱	۱۱	۳ـ زیاد	۳/۶۸۱
۴ـ۲ـ میزان انسجام بین قومی	۴۶	۲۴	۳۰	۱	۴۸	۳۰	۳۰	۱ـ کم	۹/۷۸۰
۴ـ۳ـ میزان مدارای قومی و مذهبی	۱۷	۲۶	۵۷	۱	۱۰	۵/۹	۶	۳ـ زیاد	۲/۲۵۱
۵ـ حمایت اجتماعی	حمایت‌کننده ندارد ۳۶			۱۰۰	۱۰۱	۱۰۰/۶	۱۰۱	۱ـ دارد	۰/۴۷۹
۵ـ۱ـ احساس برخورداری از حمایت جمعی	حمایت‌کننده دارد ۶۴								

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-10-30]

همان‌طوری که در جدول شمارهٔ ۳ ملاحظه می‌شود میانگین سرمایهٔ اجتماعی در مراکز توسعه نایافتهٔ استان‌های کشور نظیر سیستان و بلوچستان و ایلام بالا و برعکس، در مراکز توسعه یافتهٔ این استان‌ها نظیر تهران و اصفهان پائین است. شاید این امر بیان‌گر این واقعیت باشد که با گسترش شهرها و توسعهٔ نابرابر و نامتوازن سرمایهٔ اجتماعی به ویژه نوع قدیم آن دچار فرسایش می‌گردد ولی همزمان با آن، سرمایهٔ اجتماعی جدید جایگزین نمی‌شود.

جدول ۳: میانگین سرمایهٔ اجتماعی در هر یک از مراکز استان‌های کشور و مقایسهٔ مرتبهٔ آن‌ها از لحاظ سرمایهٔ اجتماعی و سطح تولید

ردیف	شهر	میانگین کل	رتبهٔ سرمایهٔ اجتماعی*	رتبهٔ سطح توسعه	انحراف استاندارد	کمینه	بیشینه	میانه
۱	اراک	۱۰۱/۶۵۳۰	۱۳	۷	۱۱/۱۴۱۸۷	۷۱/۷۰	۱۴۹/۷۳	۱۰۰/۲۹۰۳
۲	اردبیل	۱۰۳/۵۲۱۸	۳	۹	۷/۵۱۴۳۷	۸۴/۷۳	۱۲۷/۶۰	۱۰۲/۹۸۷۵
۳	ارومیه	۱۰۲/۲۴۱۲	۹	۱۶	۸/۴۵۱۹۰	۷۸/۶۱	۱۳۰/۰۲	۱۰۱/۸۴۵۲
۴	اصفهان	۹۷/۸۴۰۹	۲۹	۲	۹/۲۶۰۸۲	۷۴/۷۰	۱۳۷/۷۲	۹۷/۰۰۱۴
۵	اهواز	۱۰۴/۱۴۸۷	۲	۷	۸/۸۹۸۵۷	۸۴/۲۱	۱۳۴/۵۰	۱۰۳/۵۱۳۷
۶	ایلام	۱۰۳/۰۲۶۲	۴	۲۴	۸/۵۹۱۲۵	۷۸/۲۵	۱۳۵/۳۳	۱۰۲/۰۴۶۹
۷	بجنورد	۱۰۱/۵۲۰۷	۱۴	۱۱	۱۰/۰۱۵۴۹	۷۲/۲۸	۱۴۸/۲۶	۱۰۰/۳۴۹۶
۸	بندرعباس	۱۰۱/۹۸۱۴	۱۰	۱۸	۷/۳۹۵۹۶	۸۲/۸۲	۱۲۸/۸۰	۱۰۱/۵۵۳۸
۹	بوشهر	۹۹/۴۵۲۵	۲۲	۱۷	۸/۵۱۵۴۹	۶۸/۱۹	۱۲۳/۷۹	۹۸/۵۲۴۲
۱۰	بیرجند	۱۰۲/۳۳۰۶	۸	۱۱	۸/۷۳۱۲۴	۸۰/۹۶	۱۳۳/۵۰	۱۰۱/۴۳۵۴
۱۱	تبریز	۹۸/۱۵۰۴	۲۸	۱۶	۸/۸۳۰۴۷	۷۴/۷۳	۱۳۰/۰۹	۹۸/۰۶۱۲
۱۲	تهران	۹۸/۵۹۰۵	۲۵	۱	۸/۷۹۰۹۹	۷۰/۶۲	۱۴۹/۵۱	۹۸/۳۱۱۴
۱۳	خرم آباد	۹۹/۲۱۶۸	۲۴	۱۸	۷/۴۱۰۹۹	۷۹/۲۴	۱۳۱/۰۹	۹۸/۸۳۲۲
۱۴	رشت	۹۹/۶۴۳۵	۲۰	۹	۸/۰۶۶۷۸	۷۹/۱۰	۱۳۶/۳۴	۹۹/۱۸۰۲
۱۵	زاهدان	۱۰۵/۳۸۳۷	۱	۲۰	۱۳/۳۳۵۳۱	۷۵/۵۱	۱۶۰/۱۸	۱۰۳/۵۵۷۰
۱۶	زنجان	۱۰۲/۳۸۲۳	۷	۲۲	۱۰/۱۹۰۴۲	۷۹/۱۴	۱۵۵/۰۹	۱۰۱/۳۱۱۳
۱۷	ساری	۱۰۱/۸۹۶۹	۱۲	۹	۱۱/۵۶۵۶۴	۷۵/۴۲	۱۳۷/۷۷	۱۰۰/۰۲۴۱
۱۸	سمنان	۱۰۰/۱۹۱۲	۱۸	۱۹	۸/۴۸۲۴۰	۷۷/۲۸	۱۲۲/۲۳	۹۹/۱۹۵۲
۱۹	سنندج	۹۹/۴۱۸۵	۲۳	۲۳	۹/۹۶۰۳۱	۷۶/۶۶	۱۳۷/۴۸	۹۸/۳۳۹۸

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-10-30]

ادامه جدول ۳

۲۰	شهرکرد	۱۰۲/۷۳۱۲	۶	۲۱	۱۰/۴۵۱۹۶	۷۷/۷۶	۱۵۷/۶۹	۱۰۱/۴۹۹۳
۲۱	شیراز	۱۰۱/۱۸۷۸	۱۹	۱۰	۸/۸۳۶۵۲	۷۰/۲۰	۱۳۲/۹۶	۱۰۰/۱۱۴۶
۲۲	قزوین	۱۰۱/۱۳۵۷	۱۵	۸	۹/۴۲۴۰۲	۷۶/۰۱	۱۳۵/۷۵	۱۰۰/۴۰۵۷
۲۳	قم	۹۹/۵۷۲۶	۲۱	۱۵	۸/۶۴۶۷۳	۷۷/۸۹	۱۳۵/۷۹	۹۹/۴۱۰۷
۲۴	کرمان	۱۰۰/۰۶۵۳	۱۹	۱۱	۸/۵۷۸۷۸	۷۸/۳۵	۱۲۳/۹۵	۹۹/۷۶۰۸
۲۵	کرمانشاه	۱۰۰/۲۳۵۸	۱۷	۱۴	۸/۹۱۳۷۶	۷۸/۱۶	۱۳۱/۱۵	۹۹/۳۰۲۴
۲۶	گرگان	۱۰۱/۹۴۸۶	۱۱	۹	۸/۸۵۵۳۱	۷۷/۴۵	۱۳۶/۰۴	۱۰۱/۲۹۶۴
۲۷	مشهد	۹۸/۳۵۴۱	۲۷	۱۱	۷/۴۴۰۸۵	۶۸/۹۹	۱۲۳/۸۶	۹۸/۱۶۳۱
۲۸	همدان	۱۰۰/۵۲۶۰	۱۶	۱۶	۹/۴۶۰۷۶	۷۶/۶۳	۱۳۳/۹۰	۹۹/۷۵۰۹
۲۹	یاسوج	۱۰۲/۷۴۹۹	۵	۲۰	۸/۷۹۳۴۴	۸۱/۳۵	۱۳۴/۴۷	۱۰۱/۸۱۴۵
۳۰	یزد	۹۸/۵۴۶۵	۲۶	۶	۸/۷۰۹۱۹	۷۰/۳۴	۱۳۷/۲۰	۹۸/۵۴۲۴
	جمع	۱۰۰/۶۴۲۳			۹/۳۱۴۸۷	۶۸/۱۹	۱۶۰/۱۸	۹۹/۸۴۸۴

* رتبهٔ ۱ (بالاترین) و رتبهٔ ۳۰ (پایین‌ترین) میزان سرمایهٔ اجتماعی را نشان می‌دهد.

مقایسهٔ میانگین گونه‌ها یا سطوح سرمایهٔ اجتماعی می‌تواند یافتهٔ مذکور را در ارتباط با بالا بودن میزان سرمایهٔ اجتماعی در مراکز استان‌های کمتر توسعه یافتهٔ کشور روشن سازد.

جدول ۴: مقایسهٔ میانگین گونه‌ها با سطوح سرمایهٔ اجتماعی

سرمایهٔ اجتماعی در بعد پیوندها و اعتماد اجتماعی	گونه‌ها یا سطوح سرمایه اجتماعی				
	قدیم یا درون گروهی (بین آشنایان)			جدید یا بین گروهی (بین غریبه‌ها)	
	میانگین سرمایهٔ اجتماعی در بین اعضای خانواده	میانگین سرمایهٔ اجتماعی در بین خویشاوندان	میانگین سرمایهٔ اجتماعی در بین همکاران و همسایگان	میانگین سرمایهٔ اجتماعی در بین هم محله‌ها، هم‌قومان، هم‌مذهبان، همشهریان و هموطنان (ایرانیان)	میانگین کل
همکاری و مشارکت در رفع مشکل	۴/۵۵	۴/۰۱	۳/۵۸	۳/۱۸	۴/۳۰
شرکت در فعالیت‌های جمعی	۳/۵۳	۳/۰۸	۲/۳۸	۱/۹۲	۲/۷۲
اعتماد اجتماعی	۴/۶۰	۳/۶۳	۳/۰۸	۲/۶۰	۳/۵۰
احساس دوستی، تعلق و یکی بودن	۴/۵۸	۳/۸۳	۳/۱۳	۲/۷۰	۳/۵۶
میانگین کل	۴/۳۰	۳/۶	۳	۲/۶	

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-10-30]

می‌توان گفت که در ایران، سرمایهٔ اجتماعی قدیم یا درون گروهی (بین آشنایان) بیشتر از سرمایهٔ اجتماعی جدید یا بین گروهی (بین غریبه‌ها) است. هر چه از سطح خانواده به سطوح بالاتر یعنی خویشاوندان، دوستان، همکاران، همسایگان، هم محله‌ها، همشهریان و هموطنان حرکت کنیم از میزان سرمایهٔ اجتماعی کاسته می‌شود. این کاهش در زمینه‌های مشارکت جمعی و اعتماد اجتماعی بیشتر است، بنابراین دور از انتظار نخواهد بود که سرمایهٔ اجتماعی در مراکز استان‌های کمتر توسعه یافته مثل زاهدان، بیشتر از مراکز استان‌های توسعه یافته‌تر نظیر تهران باشد. غالب بودن سرمایهٔ اجتماعی قدیم در ایران ضمن این‌که برای آشنایان و اعضای درون گروه‌های غیررسمی خانوادگی، فامیلی و غیره می‌تواند مفید باشد و نقش مثبتی در تسهیل کنش‌های افراد و پیش‌گیری از آسیب‌ها و ... ایفا نماید، ممکن است به مقتضای تعهداتی که افراد نسبت به آن گروه‌ها پیدا می‌کنند در سطوح بالاتر نقش منفی ایفا کند و از مشارکت جعی عام و بسط اعتماد اجتماعی در بین ایرانیان جلوگیری نماید.

۲-۳) پیامدهای سرمایهٔ اجتماعی

با توجه به اطلاعات جدول شمارهٔ ۵ می‌توان گفت که پیامدهای مربوط به سرمایهٔ اجتماعی جدید نظیر توسعهٔ انسانی ـ اجتماعی که با شاخص‌هایی چون عام‌گرایی و انسجام جمعی نشان داده شده، همانند خود سرمایهٔ اجتماعی پائین است. ولی سایر پیامدها نظیر مشارکت جمعی به ویژه مشارکت در انتخابات به دلیل دخالت عوامل سیاسی بالاست. احساس موفقیت، احساس سلامت، احساس رضایت و احساس شادی هم به دلیل روابط شخصی افراد با گروه‌های کوچک غیررسمی خانواده، خویشان، دوستان، یعنی وجود سرمایهٔ اجتماعی قدیم یا درون گروهی بالاست. بنابراین با توجه به ضعف سرمایهٔ اجتماعی جدید بین گروهی در ایران، پیامدهای حاصل از آن هم ضعیف است؛ ولی پیامدهای مرتبط با سرمایهٔ اجتماعی قدیم همانند خود سرمایهٔ اجتماعی قدیم از وضعیت بهتری برخوردار است.

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-10-30]

جدول ۵: خلاصه اطلاعات آمار توصیفی مربوط به پیامدهای سرمایه اجتماعی در ایران

متغیرها	درصد	اماره	متغیر	درصد	اماره
عام‌گرایی ـ نظری:			احساس موفقیت:		
ـ کم	۳۴		ـ کم	۲۴	
ـ متوسط	۴۸	نما:	ـ متوسط	۳۳	نما: زیاد
ـ زیاد	۱۸	متوسط	ـ زیاد	۴۳	
عام‌گرایی ـ عملی:			احساس سلامت:		
ـ کم	۴۸		ـ کم	۲۴	
ـ متوسط	۳۳		ـ متوسط	۳۳	نما: زیاد
ـ زیاد	۱۹	نما: کم	ـ زیاد	۴۳	
انسجام جمعی عام:			احساس رضایت:		
ـ کم	۳۵		ـ کم	۱۶	
ـ متوسط	۳۴		ـ متوسط	۲۴	نما: زیاد
ـ زیاد	۳۱	نما: کم	ـ زیاد	۶۰	
مشارکت جمعی (شرکت در انتخابات):			احساس شادی:		
ـ کم	۲۹		ـ کم	۲۶	
ـ متوسط	۱۳		ـ متوسط	۳۰	نما: زیاد
ـ زیاد	۵۸	نما: زیاد	ـ زیاد	۴۴	

۴) تحلیل داده‌ها و آزمون فرضیه‌ها

براساس چارچوب مفهومی و مدل فرضی ارائه شده در این نوشتار، تحلیل داده‌ها و آزمون فرضیه‌ها در دو سطح ساده و پیچیده انجام خواهد شد. در سطح ساده، رابطهٔ متغیر وابسته (سرمایهٔ اجتماعی) با متغیرهای مستقل مطرح شده در مدل و فرضیه‌ها، در قالب جدول‌های متقاطع و با استفاده از آزمون‌های آماری مربوط مورد سنجش قرار می‌گیرد و پس از آن با بهره‌گیری از تکنیک‌های تحلیل چند متغیری ضمن آزمون و اصلاح مدل فرضی سعی می‌شود مدل نظری (تئوریک) جدیدی برای تحلیل سرمایهٔ اجتماعی در ایران ارائه شود.

براساس اطلاعات جدول شمارهٔ ۶ می‌توان گفت که در سطح تحلیلِ دو متغیری، معنی‌دار بودن رابطهٔ سرمایهٔ اجتماعی با متغیرهای مستقل مورد توجه در مدل فرضی در سطح قابل قبولی تأیید می‌شود. در تبیین رابطه، سرمایهٔ اجتماعی با هر دسته از متغیرهای مستقل می‌توان گفت که بین کم و کیف سرمایهٔ اجتماعی و فاصلهٔ بین منازل آشنایان در شهر رابطهٔ معکوسی وجود دارد. هر چه میزان فاصله کمتر باشد میزان سرمایهٔ اجتماعی بیشتر است. البته در این‌جا رابطه یک‌طرفه نیست بلکه همان‌طوری که قبلاً اشاره شد در انتخاب محل سکونت عوامل

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-10-30]

اجتماعی از جمله خود سرمایهٔ اجتماعی هم نقش تعیین‌کننده‌ای داشته است.

در بعد محیط هنجاری یا اجتماعی هم می‌توان گفت که ظاهراً بین سطح توسعه و سرمایهٔ اجتماعی هم رابطه‌ای منفی وجود دارد. میزان سرمایهٔ اجتماعی در مراکز استان‌های توسعه یافته‌تر کشور مثل تهران و اصفهان کمتر از مراکز استان‌های کمتر توسعه یافته چون زاهدان و ایلام است. هر چند مسألهٔ کاهش سرمایهٔ اجتماعی در کشورهای توسعه یافته هم مطرح شده است، ولی در ایران، فرسایش سرمایهٔ اجتماعی قدیم با شکل‌گیری و افزایش سرمایه اجتماعی جدید جایگزین نمی‌شود. در سطوح میانی و خرد هم بین مشخصات نهادهای غیررسمی نظیر خانواده، قومیت و مذهب، گونه‌ها یا سطوح و میزان سرمایهٔ اجتماعی رابطه وجود دارد. میزان سرمایهٔ اجتماعی در مجموع اعم از قدیم و جدید در بین آن دسته از پاسخگویانی بیشتر است که دارای والدین کم سوادتر و از نظر اقتصادی غیرفعال (بازنشسته و خانه‌دار) و از نظر قومیت، بلوچ، کرد، عرب و از لحاظ مذهبی غیرشیعی هستند ولی زبان تکلم در خانوادهٔ آنان فارسی است و از رسانه‌های بیشتر و متنوع‌تری هم استفاده می‌کنند. در بین مردان متأهل و مسن‌تری که از تحصیلات بالاتر به ویژه در رشته‌های علوم انسانی ـ اجتماعی و هنرها برخوردارند، از نظر اقتصادی فعال و دارای مراتب شغلی بالاتر و دارایی و درآمد بیشتر هستند و اخبار مربوط به کشور را بیشتر پی‌گیری می‌کنند، سرمایهٔ اجتماعی بیشتر است. این افراد ضمن این‌که بیشتر به زیارت اماکن مقدس می‌روند ولی از نظر دینی متعصب نیستند، از عادلانه بودن رفتار دولت با مردم و آینده پنداشتی مثبت دارند، برای دانش و تعهد ارزش بیشتری قائل هستند. میزان تقدیرگرایی در بین آنان کم ولی فعال‌گرایی، احساس دانایی، هویت، ارزشمندی، قدرت، بهره‌مندی و فعالیت و به ویژه گرایش به آزادی و دموکراسی در بین آنان بالاست. این افراد با دیگران و نهادها رابطهٔ بیشتری دارند و الگوی کنش آنان عقلانی‌تر است.

در تحلیل رابطهٔ پیامدهای سرمایهٔ اجتماعی با کم و کیف خود سرمایهٔ اجتماعی براساس اطلاعات جدول شمارهٔ ۶ می‌توان گفت که همهٔ پیامدهای مذکور در مدل فرضی یعنی عام‌گرایی، انسجام جمعی عام، مشارکت جمعی، احساس موفقیت، احساس سلامت و احساس شادی، رابطهٔ مثبت و مستقیمی با سرمایهٔ اجتماعی دارند. ولی همان‌طور که قبلاً اشاره شد با توجه به ضعف میزان سرمایهٔ اجتماعی در ایران پیامدهای سرمایهٔ اجتماعی جدید نظیر عام‌گرایی و انسجام جمعی عام هم در مقایسه با سایر پیامدها دارای وضعیت ضعیف‌تری هستند.

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-10-30]

جدول ۶: نتایج آزمون‌های آماری سنجش رابطهٔ سرمایهٔ اجتماعی با متغیرهای مستقل مورد توجه در مدل فرضی

متغیرهای مستقل	در سطح اندازه‌گیری اسمی			در سطح اندازه‌گیری ترتیبی			متغیرهای مستقل	در سطح اندازه‌گیری اسمی			در سطح اندازه‌گیری ترتیبی		
	کی دو X2	V کرامر Cramers V	معنی‌دار Sig.	تاو بی و سی کندال Kendall,s tau B & C	گاما Gamma	معنی‌داری Sig.		کی دو X2	V کرامر Cramers V	معنی‌دار Sig.	تاو بی و سی کندال Kendall,s tau B & C	گاما Gamma	معنی‌داری Sig.
فاصلهٔ منزل مسکونی با آشنایان ـ کمتر				-۰/۰۵۴		۰/۰۰۰	پنداشت از وضعیت محله- مثبت						۰/۰۶۸	۰/۲۳۵	۰/۰۰۰
مدت اقامت در شهر				۰/۰۰۵	۰/۰۰۸	۰/۴۹۸	پنداشت از دولت - مثبت						۰/۰۳۲	۰/۰۲۸	۰/۰۰۰
مدت اقامت در محله ـ بیشتر				۰/۰۱۵	۰/۰۱۶	۰/۰۳۴	پنداشت از آینده- بهتر خواهدشد						۷۲۹/۹۰		
تحصیلات پدر ـ کمتر				-۰/۰۱۳	-۰/۰۱۷	۰/۰۷۷	سلسله مراتب ارزش‌ها –فرهنگی –اجتماعی						۱۹۷/۲۱۲		
تحصیلات مادر ـ کمتر				-۰/۰۱۷	-۰/۰۲۵	۰/۰۱۸	ترجیحات ارزشی –اجتماعی –فرهنگی						۶۸/۶۰۹	۰/۰۵۴	۰/۰۰۰
وضع فعالیت پدر ـ غیر شاغل	۱۸/۴۸۷	۰/۰۲۸	۰/۰۰۵				میزان تقدیرگرایی –کمتر							-۰/۰۵۹	-۰/۰۷۵	۰/۰۰۰
وضع فعالیت مادر ـ بازنشسته و خانه‌دار	۲۷/۷۶۶		۰/۰۰۳				میزان فعال‌گرایی –بیشتر							۰/۰۷۷	۰/۱۴۲	۰/۰۰۰
مرتبهٔ شغلی پدر ـ بالاتر	۷/۶۶۹	۰/۰۳۰	۰/۱۰۴	۰/۰۳۰	۰/۰۴۷	۰/۰۲۳	احساس دانایی –بیشتر							۰/۲۲۶	۰/۳۱۰	۰/۰۰۰
مرتبهٔ شغلی مادر	۲/۶۴۴	۰/۰۶۱	۰/۶۱۹	-۰/۰۰۱	-۰/۰۰۳	۰/۹۷۸	هویت جمعی –مذهبی، محلی، ملی	۳۴/۶۴۸	۰/۰۳۸	۰/۰۰۰						
قومیت ـ بلوچ، عرب، کرد	۸۰/۳۳۵	۰/۰۵۸	۰/۰۰۰				احساس ارزشمندی –بیشتری							۰/۲۵۹	۰/۳۴۵	۰/۰۰۰
مذهب ـ کلیمی، مسلمان سنی، سایر	۱۶/۸۶۵	۰/۰۲۷	۰/۰۷۷				گرایش به دموکراسی –بیشتر							۰/۰۸۷	۰/۱۵۲	۰/۰۰۰
زبان تکلم در خانواده ـ فارسی	۲۲/۹۱۱	۰/۰۳۲	۰/۰۰۰				احساس قدرت –بیشتر							۰/۱۴۴	۰/۱۹۵	۰/۰۰۰
تعداد رسانه‌های مورد استفاده ـ بیشتر				۰/۱۰۲	۰/۱۵۵	۰/۰۰۰	احساس بهره‌مندی –بیشتر							۰/۱۸۰	۰/۲۴۷	۰/۰۰۰
تحصیلات پاسخگو ـ بیشتر				۰/۰۶۰	۰/۰۸۱	۰/۰۰۰	رضایت از همکار							۰/۲۵۸	۰/۳۵۱	۰/۰۰۰
رشته تحصیلی ـ علوم انسانی، اجتماعی و هنر	۲۱/۶۵۷	۰/۰۴۳	۰/۰۰۰				رضایت از کار							۰/۲۰۱	۰/۲۶۶	۰/۰۰۰
وضع فعالیت پاسخگو- طلبه، شاغل، بازنشسته	۶۷۸/۳۳۱	۰/۱۶۸	۰/۰۰۰				مؤثرترین راه‌حل مشکل –گفتگو	۴۱۳/۱۲۷	۰/۱۳۰	۰/۰۰۰			

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-10-30]

ادامهٔ جدول ۶

مرتبهٔ شغلی پاسخگو -بالاتر	۲۰،۲۳۵	۰،۰۵۰	۰،۰۰۰	۰،۰۶۹	۰،۶۱	۰،۰۰۵	ارتباط با افراد گروهها -بیشتر				۰،۰۰۰
وضع تأهل -متأهل	۲۵،۱۳۲	۰،۰۲۳	۰،۰۰۰				ارتباط با خانواده -بیشتر			۰،۴۵۵	۰،۰۰۰
تحصیلات همسر	۲۴۰،۱۸۵	۰،۱۳۱	۰،۰۰۰	۰،۱۰۴	۰،۱۶	۰،۲۰۸	الگوی کنش -میزان عقلانیت			۰،۲۴۷	۰،۰۰۰
فعالیت همسر -خانه‌دار							رابطهٔ پیامدها با سرمایهٔ اجتماعی				
بعد خانوار -بیشتر				۰،۰۶۹	۰،۸۳	۰،۰۰۰	علم‌گرایی نظری			۰،۰۶۷	۰،۰۰۰
درآمد خانوار -بیشتر				۰،۰۵۶	۰،۱۰۰	۰،۰۰۰	علم‌گرایی عملی			۰،۱۷۱	۰،۰۰۰
وضعیت منزل مسکونی -ملکی	۳۴،۹۶۱	۰،۰۳۸	۰،۰۰۰				انسجام جمعی علم			۰،۳۳۸	۰،۰۰۰
دارایی -متراژ منزل (عیان) -بیشتر				۰،۶۰	۰،۹۱	۰،۰۰۰	مشارکت جمعی			۰،۲۸۱	۰،۰۰۰
سبک زندگی -محیط‌گرایی اخیار -زیاد	۲۸۵،۰۱۲	۰،۱۷۹	۰،۰۰۰	۰،۱۳۲	۰،۲۱۵	۰،۰۰۰	احساس موفقیت			۰،۳۴۴	۰،۰۰۰
جنسیت -مرد							احساس سلامت			۰،۲۴۸	۰،۰۰۰
میزان سن -بالاتر				۰،۶۰	۰،۸۰	۰،۰۰۰	احساس رضایت			۰،۳۰۱	۰،۰۰۰
زیارت اماکن -بیشتر				۰،۱۵۳	۰،۱۴۲	۰،۰۰۰	احساس شادی			۰،۲۹۷	۰،۰۰۰
میزان دینداری -کمتر				-۰،۵۴	-۰،۹۸	۰،۰۰۰					

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-10-30]

۵) نتیجه‌گیری

در این‌جا سعی خواهد شد ضمن اشاره به اهم نتایج توصیفی و تحلیلی راهبردهایی در جهت بهبود وضعیت سرمایهٔ اجتماعی در ایران ارائه شود.

۵-۱) نتایج توصیفی

کل سرمایهٔ اجتماعی (برآیند مؤلفه‌ها یا ابعاد مورد توجه در مقیاس تهیه شده برای سنجش سرمایهٔ اجتماعی در ایران) پائین رو به متوسط است. در بعد روابط انجمنی نظیر همکاری با نهادهای مدنی ضعیف‌تر و در بعد پیوندهای بین فردی مثل رفت و آمد با همدیگر قوی‌تر است. سرمایهٔ اجتماعی درون گروهی یا قدیم بیشتر از سرمایهٔ اجتماعی بین گروهی یا جدید است. هر چه از سطح خانواده به سطوح بالاتر (خویشاوندان، دوستان، همکاران، همسایگان، هم محله‌ها، همقومان، همشهریان و هموطنان) حرکت کنیم میزان سرمایهٔ اجتماعی کمتر می‌شود. بیشترین میزان آن در سطح خانواده و کمترین آن در سطح ملی است. توزیع سرمایهٔ اجتماعی در بین مراکز استانی متفاوت است. در برخی از مراکز استان‌های کمتر توسعه یافتهٔ کشور نظیر زاهدان و ایلام، سرمایهٔ اجتماعی بیشتر از مراکز استان‌های توسعه یافته‌تر چون تهران و اصفهان است.

سرمایهٔ اجتماعی با ویژگی‌های فوق دارای خاستگاهی است که مشخصات آن را در سطوح متفاوت می‌توان به شرح زیر توصیف نمود:

در سطح کلان محیط زندگی افراد ۱۵ سال به بالای ساکن مراکز استان‌ها از لحاظ طبیعی و جغرافیایی متفاوت است. علی‌رغم این تفاوت‌ها در اغلب شهرها بیش از $\frac{۲}{۳}$ خانوارها با آشنایان خود همجوار یا در فاصله‌ای نزدیک با آن‌ها سکنی گزیده‌اند؛ در سطح میانی با نهادهای غیررسمی خانوادگی و قومی در تعامل‌اند. علی‌رغم تفاوت در قومیت اغلب افراد شیعی مذهب‌اند و به زبان فارسی تکلم می‌کنند. تلویزیون که برنامه‌های آن توسط دولت تنظیم می‌شود اصلی‌ترین رسانهٔ مورد استفاده مردم است. رادیو و روزنامه در

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-10-30]

درجات دوم و سوم اهمیت قرار دارند. در سطح خرد هم با زنان و مردان ۱۵ سال به بالایی سروکار داریم که میانگین سنی آنان ۳۳ سال است و اغلب متأهل‌اند. این افراد در مقایسه با والدین خود از پایگاه اجتماعی بالاتری برخوردارند؛ میزان دین‌داری در بین آنان متوسط رو به پائین است و از وضعیت محله، نحوه برخورد دولت با مردم و دورنمای آینده پنداشتی مثبت دارند؛ افراد مورد بررسی دارای هویت مذهبی و ملی غالب‌اند و گرایش بسیار زیادی به دموکراسی دارند و گفتگو را مؤثرترین راه حل مشکل می‌دانند؛ میزان تعامل آنان با افراد و نهادها کم رو به متوسط است و اغلب سعی دارند کنش‌های خود را خردمندانه هدایت نمایند.

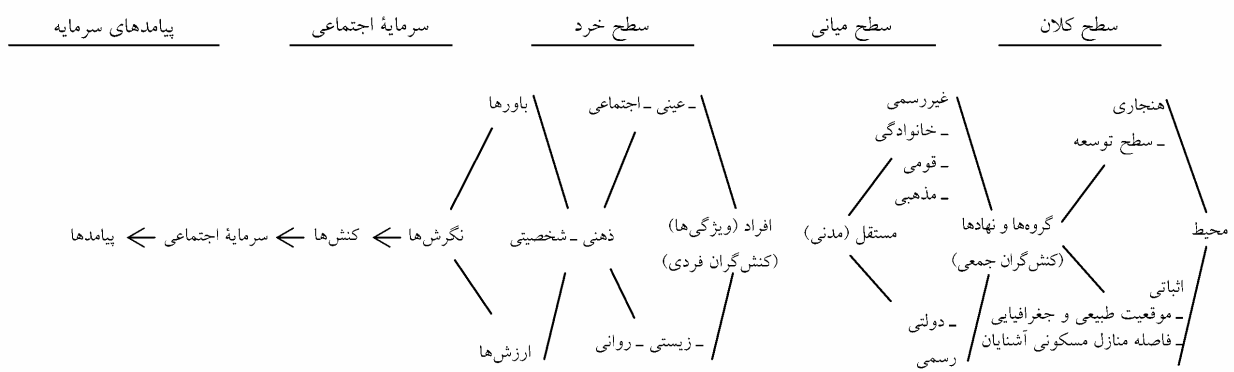
پیامدهای سرمایهٔ اجتماعی هم در بعد توسعهٔ انسانی و اجتماعی به ویژه عام‌گرایی و انسجام جمعی عام پائین، ولی در بعد فردی یا خرد نظیر احساس سلامت، موفقیت، رضایت و شادی بالاست. این امر محصول ویژگی‌های سرمایهٔ اجتماعی در ایران از جمله غلبهٔ سرمایهٔ اجتماعی قدیم بر جدید است.

۲-۵) نتایج تحلیلی و ارائهٔ مدل نظری

در سطح تحلیل دو متغیری با توجه به نتایج آزمون‌های آماری رابطهٔ سرمایهٔ اجتماعی با اغلب متغیرهای مدل فرضی مورد تأیید قرار گرفت، ولی در تحلیل‌های چند متغیری حدود ۱۳ متغیر در معادله باقی ماند که با ترکیب آن‌ها مدل نظری زیر (تصویر شمارهٔ ۳) به دست آمد.

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-10-30]

تصویر ۲: مدل نظری برآمده از تحلیل نظری و تجربی سرمایهٔ اجتماعی در ایران

ـ موقعیت جغرافیایی و مرکز ـ پیرامونی مراکز استان‌ها، فاصله نزدیک منازل مسکونی آشنایان، غلبه نهادهای غیررسمی خانوادگی، قومی و مذهبی، ضعف نهادهای مدنی، مردسالاری، بالا بودن میزان سن، تعاملات درون گروهی با نهادهای غیررسمی، باورهای مذهبی، ارزش‌های غالب فرهنگی و اجتماعی، نگرش‌ها و الگوی کنش‌ها زمینه را برای تقویت سرمایهٔ اجتماعی قدیم و ضعف سرمایهٔ اجتماعی جدید فراهم کرده است.

ـ برخورداری مرکز استان از موقعیت بهتر و سطح توسعهٔ بالاتر، دور بودن فاصلهٔ منازل مسکونی آشنایان از یکدیگر، شکل‌گیری نهادهای مدنی جدید، ارتقاء پایگاه اجتماعی افراد نسبت به والدین خود، ضعف تعصب مذهبی، غلبه ارزش‌های فرهنگی و اجتماعی چون دانش و تعهد، احساس دانایی و شکل‌گیری الگوهای کنشی خردورزانه به زایش و افزایش سرمایه اجتماعی جدید منجر می‌شود.

ـ غلبهٔ سیستم (بخش اقتصادی و سیاسی رسمی) بر جهان حیاتی و اعمال سیاست‌های خاص توسعهٔ اقتصادی و کم توجهی به توسعهٔ فرهنگی و به ویژه اجتماعی به معنای اخص (تحکیم و تعریض اجتماع جامعه‌ای) مانع شکل‌گیری نهادهای مدنی و تهدیدکنندهٔ حوزهٔ عمومی است. تداوم این امر به فرسایش سرمایهٔ اجتماعی به ویژه سرمایهٔ اجتماعی جدید منجر می‌شود.

ـ فرسایش و کاهش سرمایهٔ اجتماعی به ویژه سرمایهٔ اجتماعی جدید مانع توسعهٔ انسانی ـ اجتماعی و موجب افزایش هزینه‌های اجتماعی از جمله انواع آسیب‌های اجتماعی و اختلال در نظم اجتماعی می‌شود و توسعهٔ فرهنگی، سیاسی و اقتصادی را با مشکل روبرو می‌سازد و احساس سلامت، رضایت و شادی را در بین مردم کاهش می‌دهد.

ـ افزایش میزان سرمایهٔ اجتماعی به ویژه سرمایهٔ اجتماعی جدید به توسعهٔ انسانی ـ اجتماعی از جمله عام‌گرایی و انسجام جمعی عام، تسهیل کنش‌ها و مشارکت جمعی و توسعهٔ فرهنگی، سیاسی و اقتصادی، کاهش آسیب‌ها و افزایش احساس سلامت، رضایت و شادی در بین مردم منجر می‌شود.

ـ مدل نظری فوق تأییدی بر ضرورت تلفیق دیدگاه‌های صاحب‌نظران معاصر به ویژه پارسنز در تأکید بر حوزهٔ اجتماع به عنوان منبع اصلی سرمایهٔ اجتماعی، هابرماس و موضوع سیطرهٔ سیستم بر جهان حیاتی، بوردیو در تأکید بر میدان اجتماعی و عادت‌واره، کلمن و تلفیق سطوح خرد و کلان، پاتنام و تأکید بر جامعهٔ مدنی و فوکویاما و تأکید بر شبکهٔ روابط رسمی وغیررسمی است.

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-10-30]

منابع

References

- احمدی، محمدعلی. (۱۳۸۶)، **بررسی سرمایه اجتماعی در ایران و نقش و جایگاه آن در فرایند توسعه کشور**، مجموعه خلاصه مقالات همایش سرمایهٔ اجتماعی در ایران، تهران، موسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی.
- ادواردز، رابرت. (۱۳۸۴)، **جامعه مدنی و سرمایه اجتماعی ـ فراتر از آراء پاتنام**، مجموعه مقالات سرمایهٔ اجتماعی، تهران، انتشارات شیرازه.
- اطاعت، جواد. (۱۳۸۲)، **سرمایه اجتماعی، سرمایه مادی و سرمایه انسانی**، تهران، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی ایران.
- افتخاری، اصغر. (۱۳۸۲)، **سرمایه اجتماعی و امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران**، تهران، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی ایران.
- افه، کلاوس. (۱۳۸۴)، **چگونه می‌توان به شهروندان اعتماد داشت؟**، مجموعه مقالات سرمایه اجتماعی، تهران: انتشارات شیرازه.
- اینگلهارت، رونالد. (۱۳۷۳)، **تحول فرهنگ در جوامع پیشرفته صنعتی** (ترجمهٔ مریم وتر)، تهران، انتشارات کویر.
- بروجردی، اشرف. (۱۳۸۶)، **نقد و بررسی جایگاه سازمان‌های غیردولتی در ایران به عنوان یکی از ساز و کارهای افزایش سرمایه اجتماعی**، مجموعه خلاصه مقالات همایش سرمایه اجتماعی و توسعه در ایلام، تهران، مؤسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی.
- پاتنام، رابرت. (۱۳۸۰)، **دموکراسی و سنت‌های مدنی** (ترجمهٔ دل فروز)، تهران، وزارت کشور.
- پاتنام، رابرت. (۱۳۸۴)، **جامعه برخوردار ـ سرمایه اجتماعی و زندگی عمومی**، مجموعه مقالات سرمایه اجتماعی، تهران، انتشارات شیرازه.
- پورتس، آلهاندور. (۱۳۸۴)، **سرمایه اجتماعی: خاستگاه‌ها و کاربردهایش در جامعه‌شناسی مدرن**، مجموعه مقالات سرمایه اجتماعی، تهران، انتشارات شیرازه.
- تاجبخش، کیان. (۱۳۸۴)، **سرمایه اجتماعی: اعتماد، دموکراسی و توسعه** (ترجمهٔ خاکباز و پویان)، تهران، انتشارات شیرازه.
- چلبی، مسعود. (۱۳۷۵)، **جامعه‌شناسی نظم**، تهران، نشر نی.
- خاندوزی، احسان. (۱۳۸۳)، **مفهوم‌شناسی، سنجه‌سازی و اصول سیاستی**، راهبرد، شمارهٔ ۳۳.
- دورکیم، امیل. (۱۳۵۹)، **تقسیم کار اجتماعی در جامعه** (ترجمهٔ پرهام)، تهران، نشر قلم.
- دولاف، استیون. (۱۳۸۴)، **علیه سرمایه اجتماعی**، مجموعه مقالات سرمایه اجتماعی،

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-10-30]

منابع

References

تهران، انتشارات شیرازه.

- ربانی، علی و ارشدی، وحید. (۱۳۸۴)، **تأثیر سیاست‌های توسعه اقتصادی و سیاسی ایران بعد از جنگ در تخریب سرمایه اجتماعی**، مجموعه مقالات همایش سرمایه اجتماعی و توسعه در ایران، تهران، موسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی.
- زیمل، گئورگ. (۱۳۷۲)، **کلان شهر و حیات ذهنی** (ترجمهٔ یوسف اباذری)، نامهٔ علوم اجتماعی، شمارهٔ ۳.
- سعادت، رحمان. (۱۳۸۵)، **تخمین سطح و توزیع سرمایه اجتماعی استان‌ها**، فصلنامه رفاه اجتماعی، سال ششم، زمستان ۱۳۸۵.
- شارع‌پور، محمود. (۱۳۸۰)، **ابعاد و کارکردهای سرمایه اجتماعی و پیامدهای حاصل از فرسایش آن**، نامهٔ انجمن جامعه‌شناسی ایران، شمارهٔ ۳.
- شارع‌پور، محمود. (۱۳۸۳)، **بررسی تجربی سرمایه اجتماعی در استان مازندران**، سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان مازندران.
- عبداللهی، محمد. (۱۳۸۱)، **علل و موانع قانون‌گرایی در ایران از دیدگاه جامعه‌شناسی**، معمای حاکمیت قانون در ایران، تهران، طرح نو.
- عبداللهی، محمد. (۱۳۸۳)، **زنان و نهادهای مدنی**، مجلهٔ جامعه‌شناسی ایران، دورهٔ پنجم، شمارهٔ ۲.
- عبداللهی، محمد. (۱۳۸۴)، **توسعه اجتماعی**، توسعهٔ اجتماعی، جلد سوم، تهران، موسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی.
- عبداللهی، محمد و چلبی، مسعود. (۱۳۷۳)، **توصیف و تبیین نزاع‌های جمعی در استان لرستان**، استانداری، دفتر امور اجتماعی.
- عسکری مقدم، رضا. (۱۳۸۴)، **بررسی متون کتاب‌های فارسی دورهٔ دبستان از نظر تشکیل سرمایه اجتماعی**، سرمایهٔ اجتماعی، تهران، موسسهٔ عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی.
- علوی، بابک. (۱۳۸۰)، **نقش سرمایه اجتماعی در توسعه**، تدبیر، شمارهٔ ۱۱۶.
- فوکویاما، فرانسیس. (۱۳۷۹)، **پایان نظم ـ سرمایه اجتماعی و حفظ آن** (ترجمهٔ غلامعباس توسلی)، تهران، نشر جامعه ایرانیان.
- فوکویاما، فرانسیس. (۱۳۸۴)، **سرمایه اجتماعی و جامعه مدنی**، مجموعه مقالات سرمایهٔ اجتماعی، تهران، انتشارات شیرازه.
- کاستلز، مانوئل. (۱۳۸۰)، **عصر اطلاعات: اقتصاد، جامعه و فرهنگ. ظهور جامعه**

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-10-30]

منابع

References

شبکه‌ای (ترجمهٔ علیقلیان و خاکباز)، تهران، طرح نو.

- کاظمی‌پور، عبدالمجید. (۱۳۸۳)، **سرمایه اجتماعی در ایران: تحلیل ثانویه داده‌های پیمایش‌های ۸۳ـ۱۳۵۳**، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، دفتر طرح‌های ملی.
- متوسلی، محمود. (۱۳۸۰)، **رویکردی به ارزیابی سرمایه اجتماعی در ایران**، مجلهٔ برنامه و بودجه، شمارهٔ ۷۵.
- محمدی، محمدعلی. (۱۳۸۴)، **سرمایه اجتماعی و سنجش آن**، تهران، دانشگاه علوم بهزیستی و توانبخشی.
- الوانی، مهدی. (۱۳۸۱)، **سرمایه اجتماعی، مفاهیم و نظریه‌ها**، فصلنامهٔ مطالعات مدیریت، شمارهٔ ۳۳ و ۳۴، تهران، دانشگاه علامه طباطبایی.
- الوانی، مهدی. (۱۳۸۳)، **سرمایه اجتماعی اصل محوری توسعه**، تدبیر، شمارهٔ ۱۴۷.
- وبر، ماکس. (۱۳۷۱)، **اخلاق پروتستانی و روح سرمایه‌داری** (ترجمهٔ رشیدیان و منوچهری)، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- وولکاک، مایکل و ناریان دیپا. (۱۳۸۴)، **سرمایه اجتماعی و تبعات آن برای توسعه**، مجموعه مقالات سرمایهٔ اجتماعی، تهران، انتشارات شیرازه.

- Arrow, k. (2000), **Observations on Social Capital**, P. Dascupta & Seragedin. (ed.), in Social Capital: A Multifaceted Perspective, The World Bank, Washington D. C.
- Bebbington, A. & Guggenheim, S. (2004), **Exploring Social Capital Debates at The World Bank**, The Journal of Development Studies, vol. 40 No. 5.
- Beugelsdijk, S. & Schaik, T. (2005), **Differences in Social Capital Between 54 Western European Regions**. Regional Studies, 39.
- Bourdieu, P. (1986), **The Forms of Capital**, in J. Richardson (ed.) Handbook of Theory and Research for Sociology of Education, N. Y. Greenwood Press.
- Bourdieu, P. (1987), **Distinction: A Social Critique of The Judgement of Taste**, Nice.
- Bourdieu, P. (1988), **Practical Reason: On The Theory of Action**, Johnson.
- Bullen, P & Onyx, G. (1998), **Measuring Social Capital in Five Communities**, Journal of Applied Behavior vol. 36, No 1.
- Coleman, J. (1988), **Social Capital in The Creation of Human Capital** AJS,

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-10-30]

Vol. 94, Supplement.

- Coleman, J. (1990), Equality and Achievement in Education, Westview Press.
- Coleman, J. (1994), **Foundation of Social Theory**, Cambridge.
- Corning, P. (1995), **Synergy & Self Organization in The Evolution of Complex Systems**, Journal of System Research, Vol. 12, No. 2.
- Cox, E. (1997), **Building Social Capital**, Health Promotion Matters, Vol 4.
- Edwards, B. & Foley, M. (1997), **Social Capital, Civil Society and Contemporary Democracy**, ABS, 40, No. 5.
- Feldman, T.R. (1999), **Social Capital: Conceptual Frameworks and Empirical Evidence**, World Bank, Social Capital, Paper No. 5.
- Fox, A. (1974), **Beyound Contract: Work, Power & Trust Relations**, London, Faber & Faber.
- Fukuyama, F. (1995), **Trnst: The Social Virtues and The Creation of Prosperity**, London, penguin.
- Fukuyama, F. (1999), **Social Capital and Civil Engagement in 47 Societies**.
- Gerew, N. R. (2003), **Social Capital and Local Development: An Exploration of Three Forms of Community Based Social Capital**, Iowa State University.
- Giddens, A. (1990), **The Consequeness of Modernity,** London, Polity Press.
- Giddens, A. (1992), **The Transformation of Intimacy**, Cambridge Polity Press.
- Giddens, A. (1998), **The Third way: The Renewal of Social Democracy**, London, Profile Press.
- Ginman, M. (2003), **Social Capital as a Communicative Paradigm**, Health in Formaties Journal, Vol. 9 (1).
- Grootaert, C. (1996), **Social Capital: The Missing Link?**, Monitoring Environmental Progress, The world Bank, W.D.C.
- Grootaert, C. (2002), **Understanding and Measuring Social Capital**, The World Bank, W.D.C.
- Grootaert, C. and Bastelar, T. (2002), **The Role of Social Capital in Development**, Cambridge University Press.
- Habermas, J. (1979), **Communication and The Evolution of Society**, MC

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-10-30]

References منابع

Carthy, Boston: Beacon Press.

- Hall, P. (1999), **Social Capital in Britain,** BJPS, Vol. 29.
- Halpern, D. (2005), **Social Capital**. UK, Polity Press.
- Harper, R. (2001), **Social Capital: A Review of The Literaure**, Office for National Statistics, UK.
- Harper, R. (2002), **The Measurement of Social Capital in The United Kingdom**. Office for National Statistics, UK.
- Homans, G. (1958), **Social Behavior as Exchange**. AJS, No. 63.
- Hudsun, L. (2000), **The Measurement of Social Capital in The United States**, International Conference on The Measurement of Social Capital. London, Sept. 2000.
- Jacob, J. (1961), **The Death and Life of Great Americans Cities**, N.Y., Vintage Books.
- Kerry, A. (2003), **Locuting Community Social Capital: A Study of Social Networks and Community Action**, Iowa State University.
- Krishna, A. (2002), **The Social Capital Assessment Tool**, World Bank, Code 7.
- Loflin, K. (2003), **Bonding and Bridging Social Capital and Their Relation Ship to Community and Political Civic Engagement**, The University of N. Carolina.
- Loh, Joopin. (2003), **Social Capital and Economic Development in 38 Countries**, The University of Alahoma.
- Madelein, L. (2004), **Bonding and Bridging Social Capital Reflections from Belfast**, Sociology, BSA. Vol. 38, No. 5.
- Marx, K. (1973), **Selected Works**, Moscow, Progress Publishers.
- Mend, G. (1967), **Mind, Self and Society**. University of Chicago.
- Misztal, B. A. (1996), **Trust in Modern Societies**, Polity Press.
- Narayan, D. (1999), **Bonds and Bridges: Social Capital and Poverty**, World Bank, Washington D. C.
- Narayan, D. & Cassidy (2001), **A Multi Dimensional Approach To Measuring Social Capital**, Current Sociology, 49, 2.
- Newton, K. (1997), **Social Capital and Democracry,** ABS. Vol. 40 No. 5.

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-10-30]

References منابع

- Offe, C. & Fuchs, S. (1998), **A Decllance of Social Capital, The German Case**, Berlin: Humbort Universitutzu.
- Parsons, T. (1966), **Societies, Evolutioniry and Comparative Perspective**, N. J. Prentice Hall.
- Paxton, P. (1999), **Is Social Capital Declining in The United States,** AJS, Vol. 105 No. 1.
- Pories, A. (1996), **The Downside of Social Capital**, The American Prospect, 26.
- Portes, A. (1998), **Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology**, Annual Review of Sociology, No. 22.
- Putnam, R. (2000), **Bowling Alone**, N. Y. Simon & Schuster.
- Putnam, R. (2002), **Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society**, Oxford University Press.
- Stone, W. (2001), **Emperical Measuring Social Capital**, Research Paper, No. 24, Feb 2001, Australian inst. of Family studies.
- Uslaner, E. M. (2002), **The Moral Value of Trust**, Cambridge University Press.
- Varshney, A. (2000), **Ethnic Conflicts and Civiclife: Hindus and Muslims in India**, Yale univ. Press New Haven.
- Wolf, K. H. (1950), **The Sociology of George Simmel**, The Free Press.
- Wong, J. T. (2002), **Exploring Social Capital and Its Political Consequences-The case of Taiwan**, MSU, U.S.
- Woolcock, M. (1998), **Social Capital and Economic Development: Toword a Theoretical Synthesis and Policy FrameWork**, Theory and Society, Vol. 27.
- Woolcock, M. (2000), **Why Should We Care about Social Capital?**, Canberra Bulletin of Public Adminstration, No 98.
- World Bank. (1997), **Social Capital: The Missing Link?**, Washington D.C.

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-10-30]

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-10-30]